

ORIENT

OSTEN

ROHILAT

مشرق

ԱՐԵՎԵԼԻ

ORIENTS

արևելք

مشرق

ԱՐԵՎԵԼԻ

արևելք

արև

BOZUK

DOGU

արևելք

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԵՎԵԼՔ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

A II
86767

➤ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

➤ ՔԱԴԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

➤ ՍՇԱԿՈՒՅԹ

ՀՀ ԳԱՄ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ, 2001

Հրատարակության հովանավորներ՝
«Արմեն և Բերսաբե Ճերեճեան Հիմնադրամ» (ԱՄՆ)
և
Ալիշան Բայրամյան (ԱՄՆ)

This publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. (USA)
and
Alishan Bayramian (USA)

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES RA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ORIENT

COLLECTION OF ARTICLES

A II
86767

- ✓ HISTORY
- ✓ POLITICS
- ✓ CULTURE

PUBLISHING HOUSE «GITUTYUN» OF NAS RA

YEREVAN . 2001

Տպագրվում է
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

*Պատասխանատու խմբագիր՝
պ.գ.թ. Արտակ Մովսիսյան*

Ա 862 Արևելյ. Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ
(հոդվածների ժողովածու), Եր., 2001, 104 էջ

Ժողովածուն բնագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագի-
տության ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողների
հոդվածները:

Ներկայացված հոդվածները նվիրված են Արևել-
քի հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերի պատ-
մության, քաղաքականության և մշակույթի մի շարք ար-
դիական խնդիրներին:

Նախատեսված է արևելագետների և բնօրհույ
լայն շրջանակների համար:

Ա 0503000000 2001թ.
703(02)-2001

ԳՄԻ 63.3(5)

ISBN 5 - 8080 - 0003 - 3

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2001թ.
© Հեղինակներ, 2001 թ.

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ԳՐԵԿԱՆ ԵՐՎԱՆԳ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ԵՎ ՄԱՆԱ

(Մերձուրձյան ազագանում ուրարտական տիրապետության
կասսատման խնդրի շուրջ)

Ք.ա. 13-րդ դարի վերջերից սկսած և Մերձավոր Արևելքն ու Էգեյան աշխարհն ցնդողից ճգնաժամին՝ Ք.ա. 10-րդ դարի վերջերից հաջորդեց նոր վերելք՝ սկիզբ դնելով նաև, այսպես կոչված, «Ասորեստանի երկրորդ վերածննդին»։ Դրա արտաքին դրսևորումը հանդիսացավ Ասորեստանի կողմից գրեթե բոլոր տողոթյուններով ձևանալիված արշավանքների, ինչպես նաև նվաճված երկրների նկատմամբ կլորտվող նոր քաղաքակա-մարյան մեջ¹, որի հիմնադիրն ու իրագործողը մերձուրձյան ազագանում ասորեստանյան արքա Աշշուր-նամիր-ապալ II-ն էր (Ք.ա. 883-859թթ.)։

Այս նույն շրջանում, Ասորեստանի վիճելից զուգահեռ, Հայկական լեռնաշխարհում, հյուսիս-արևմտյան Իրանում, Սիրիայում և կարավ-արևելյան Փոքր Ասիայում տեղի էին ունենում կենսաբանացման և ցեղասպանությաններից միասնական պետականությունների անցման գործընթացները։ Այսպես՝ Ք.ա. 13-9-րդ դարերի ասորեստանյան արքայներից հայտնի «Նախկյան երկրների» փոխարեն կազմա-վորվում են միասնական երկրներ Նախի-Ռուսարտան և նախյան Խուրուշ-կիան², մերձուրձյան երկրների շարքում առաջին սցան են մղվում Նուր-Ադադի և Անեկադի առաջնորդած պետական կազմավորումները, որանց քաղաքախոսակից հետո՝ Ներքին Ջամուսան³, Սիրիայում Դամասկոսի և Կար-բենիչի գլխավորությամբ ձևավորվում են բավական կայուն Հյուսիս և Հա-յավ-սիրիական միությունները⁴։ Ասորեստանի համար փոսանց ներկայաց-նող մեծան աժերի ծնունդը, քնակահարար, չէր կարող չարտահայտվել ասորեստանյան արքաների գործողություններում։ Աշշուր-նամիր-ապալ II-ի հետնորդ Մալասանասար III-ը (Ք.ա. 858-824թթ.) առիաված էր իր գահակալ-ման սկզբից ենթ դիմել վճռական քայլերի, ինչի վկայությունն են նաև կասավարման 34 տարիների ընթացքում ձեռնարկված 32 արշավանքները։ Դրանք, ի տարբերություն սկզբնապես արձանագրված հաջողությունների⁵, չկատեցրին Հայկական լեռնաշխարհում և հյուսիս-արևմտյան Իրանում նա-խորդ ժամանակաշրջանի ծնունդ պետությունների հետագա անլուսավորման և վերելքի անշրջելի դարձած գործընթացը։ Ավելին, արշավանքներից ակնկալվող նաևան արդյունքների քայակալությունը, ինչպես նաև արքայա-կան լնտանիքում ծայր առած խժոժությունները պատճառ դարձան երկրում ճայարարարար Աշշուրն ու 26 այլ քաղաքներ ցնդողից ապստամբության և գրեթե 6 տարի տևած քաղաքացիական պատերազմի բռնկմանը⁶։

Ճնշարարական զարգացումների այս պայմաններում սկզբից ուրարտական պետության առաջնապահուհու՝ ղևակի Ուրմիայի ազգական, որի ղեկավարներն է ժամանակագրությանն է նվիրված սույն հոդվածը:

Հայկական խեմնապատկան է ելուստ-արևմուտք իրանում ընթացող վերանշարժ զարգացումները կանխելու նպատակով ստորադասից արշավանքներն առավել ստատիկացում Բ.ա. 830-ական թթ.-ից սկսած: Բ.ա. 829/8 և 827թթ. տարածաշրջան ձեռնարկվեց երկու աշխավանք, որոնք ուղղված էին Ուրարտուի, Մանայի և մերձուրբան ավազանի այլ երկրների դեմ: Դրանց տվյալներն ու երաշխիքներն ինքնակրկին վերլուծությունը վկայում են այդն այս ժամանակահատվածում Ուրմիայից արևմուտք ընկած Մեծ Զարի միջին հասանքի և հարակից տարածքներում ուրարտական ներկայության մասին⁹, երե, ինարկե, այն չի եղել ի սկզբանե¹⁰:

Բ.ա. 827-823 թթ. Ասորեստանում տիրող խառնակ դրություն տարիներին Ուրարտուի արքա Իշպուխին (և Մեծուան) ի գործ գտնվեց ուրարտական զերիխեանությանը վերահաստատել Մյուծածիխան¹¹ ու նվաճել Ուրմիայից արևմուտք ընկած Գիլգամեց¹²: Նման զարգացումը, ստորադասից փոստիկ քայքայության պայմաններում, նախնական էր մերձուրբան ավազանում քաղաքական նշուղազույն միավորի՝ Մանայի քաղաքության հետ անխառնակի թախանք: Տարածաշրջանային յուրե գործունի վիշտված այս երկիրը, նախնական շրջանում ապրելով գաղի վերելք, հափանում էր «Նախիրյան երկրներին» կամ, առնվազն, «մերձուրբան Նախիրին»¹³ միավորում գործում առանձնակու նույն դերը, ինչ Ուրարտուն¹⁴: Նվաճելով Նեփթին Զանուան՝ Մանան զբաղեցնում էր նաև Ուրմիային նարավարևմուտքից և հարավից նարող տարածքները¹⁵, որ և ստացանում էր ուրարտական պետությունը¹⁶: Այս պայմաններում կանխատեսվող հնարավոր զարգացումները բոլոր են տալիս ենթադրելու արդյունքներում շարժանագրված ուրարտա-մանայական թախանք, որի հետևանքների մասին կարող ենք պատկերացում կազմել տարածաշրջան ձեռնարկված ստորադասից նոր արշավանքների տվյալներով:

Բ.ա. 824թ. Ասորեստանում գահ բարձրացած Ըանշի-Ադադ V-ին (Բ.ա. 824-811թթ.) հաջողվեց կայունացնել իրավիճակը երկրում, ինչը բոլոր տվյալները վերադառնում ուղարկողությունը բնօրինակ մերձուրբան խեմնապատկան այս ուղղությամբ ձեռնարկելով երեք հաջողության արշավանքներ: Բ.ա. 823-822թթ. իրագործված առաջին և երկրորդ արշավանքների նկարագրությունը մերձուրբան ավազանում պատկերում է միանգամայն այլ քաղաքական իրավիճակ: Ըստ այդմ՝ տարածաշրջանային երկրների շարքում որպես զերիխեան ու Մանայի փոխարեն հանդես է գալիս Ըարմինայի՝ Մեդիտաբայի որդու իշխանությունը՝ դաշնակիցը ուրարտական քաղաքներ Իշպուխինի: «Նեփթին, Բիվան և այս տարածքներում ունեցել է հաստատուն դերերի»¹⁷: Այն իրողությունը, որ Բ.ա. 823-822 թթ. ստորադասից անբարենք ընդհանրացան չեն նկատարել Մանան, իսկ երկրորդ արշավանքի նկարագրությունում վերջինս նվաճել է Ասորեստանին նարել վնասող երկրները շարքում¹⁸, բուր է տալիս փոստիկությամբ խեմնապատկան, հափանարար Բ.ա. 825¹⁹-823 թթ. ընթացքում տեղ գտած ուրարտա-մանայական թախանք և որս հետևանքով Մանայի կրած պարտության մասին: Արդյունքում երկիրն առժամանակ նվաճել է Նախ

պլան՝ առաքնությունը զբեղով այլ ուժերի¹⁹։ Վերջիններիս հասցված աստ-
բանական նաշիվածն իր հերթին նստատեղ մեկ այլ երկրի՝ Պարստայի վերե-
քին։ Հնարարական իրականության այս պայմաններում տարածաշրջանը
սկսեց համեմա զալ ուրախության սեղսզվի արքայքներում՝ ի դեմս Իշ-
պրինիի և Մեհուայի համասեղ արձանագրության և հետագա այլոց։

Արձանագրության ավագանում ուրարտական տիրապետության ժամա-
նակագրության հատակեցման համար կարևոր նշանակություն ունի այս
արքաների կազմած Իտատկոնիի (Կարսպյանդուզ) արձանագրությունը²⁰։
որտեղ նշվում է Ուրմիայից հարավ տեղորոշվող Մե(ի)շրա (Մեսսի) քաղաքի²¹
և Բարչուա երկրի նվաճման մասին²²։ Այս արչավանքին մասնագիտական
գրականությունը տվել է ցնդիսնուր բնագրում, այն է՝ Իշպրինիի և Մեհուայի
համասեղ գանձարարության շրջան (Ք.ա. 825/0-810թթ.)²³։ Ինչն արդեն իսկ
պարզ է արձանագրության տվյալներից։ Կարծում ենք՝ աստիտառնյան և
ուրարտական արքյուններից կարելի է քսողել լրացուցիչ տվյալներ, որը
հնարավոր կտարձնի առավել կամ պակաս չափով հատակեցնելու
արչավանքի տարբերվը։ Ըստ այդմ.

Առաջին.

Աստիտառնյան և ուրարտական քանակները Ուրմիայի ավագան
են արչավել ոչ միաժամանակ և դրանք չեն հանդիսացել պատասխան գոր-
ծողություններ։ Այդպես, դեպի տարածաշրջան նույն բնականին կատար-
ված է՝ տարեստանյան, այ՝ ուրարտական արչավանքների պարագայում
հազվել են չարձանագրվելք այդ ուժերի բախում։ Ուրարտական արձանա-
գրությունը չի նշում նման փաստ²⁴, իսկ աստիտառնյանց հայտնի ցնդիարումը
Ուշպիմայի և Եարձիմայի հետ (Ք.ա. 822թ.) չի վկայում վերջիններիս օգտին
և անհամապատասխան է ուրարտացիների արձանագրած հարջություն-
ներին։ Բացի այդ, գրեթե նույնն են հակամարտության գոտիները²⁵։

Երկրորդ.

Քաղաքական տարբեր իրավիճակներ են նկարագրում աստի-
տառնյան և ուրարտական արձանագրությունները։ Եթե ուրարտականում
Մե(ի)շրան դիտվում է բն. նշանակալի դեր ունեցող, ասկայն ոչ ինքնուրույն
միավոր²⁶, աստ աստիտառնյան արքյուններում այն համընտ և գալիս որ-
պես ինքնուրույն, քաղաքականապես անկախ երկիր, որը չվարսանց ան-
գամ ընդհարվել Աստիտառնի հետ, արչյունցում, ճիշտ է, կրելով ծանր
պարտություն²⁷։ Ընդ դրան, նրա այս դիրքադաշտն աստիտառնյան և տարա-
ծաշրջանի երկրների մեծամասնության, այդ բոլոր նաև Բարչուա-Պար-
ստայի վայրած քաղաքականությունից։ Վերջիններս, առանց դիմադրության,
չտասպեցին հնագանդվել Աստիտառնին²⁸։ Հետևաբար այս՝ Ք.ա. 821թ. տեղ
գտած աստիտառնյան արչավանքից հետո է Մեսսի բնկել Բարչուայի իշ-
խանության տակ, ինչն էլ արտահայտվել է ուրարտական արձանա-
գրությունում.

... [h]a-a-i-tú^{URU} Me-i[3]-ta-a-mi^{URU} Qu-á-a-ni^{URU} Sá-a-ri-tú-ni^{SUR} Ni-
gi-bi-i-ni^{KUR} [Bar-3á-a-i KUR-ni .... « Եվանցին (նրանք) Մեիշրա (քաղաքը),
Մուս (քաղաքը), Եարիտու (քաղաքը), Երգիթի (քաղաքը) Բարչուա (երկրի)
... »²⁹.

Մեզ հասել են այս շրջանին վերաբերող երկու արքայի՝ Վանի արձանագրությունը, որը, ըստ էության, մաս է կազմել Մեծուայի տարեգրությանը և՛ Կոչ-բեքիի վիճակի վերաբեր: Դրանք հստակորեն զանազանում են երկու տարբեր արշավանքներ, որոնց նկարագրությանը, համադրված հնագիտական նյութի հետ, բայց է ապիս սրվագծել մերժուրմյան ավագանում տրապտական տիրապետության հաստատման որոշակի պատկեր:

Վանի արձանագրությունը հայտնի արշավանքը, կարծում ենք, ծնունդավել է Մեծուայի զան բարձրանալու ոչ շատ ուշ, նրա կառավարման առաջին տարիներին, քերես՝ Ք.ա. 810-807թթ. ընթացքում: Այն, ապահայն, ավարտվել է անհաջողությամբ: Այս ատմական ուշադրություն է գրավում հատկապես ըստնիկ սեղ, որով հայտնվում է արշավանքի իսպառությունը:

[¹]Hal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni "Me-nu-a-še "Is-pu-á-i-ni-[hi-ni-še a-li-e] i-ú tē-šá-ha-a-ni ^{K10}Ma-a-na-a-i-di uš-ta-a-di: ^{K10}e-ba]-a-ni a-tē-á-bi a-ma-áš-tū-á-bi. «*Սուրբայան իզրայրայան Մեծուա Իշպուհինդիին ատմ է կրք անգամ Մեծուա (երկիր) արշավանքի, երկիրն ավերելի, երկիրը զոչելի*»³⁸:

Ընդ որում, բացակայում է իսպառությունների կոնկրետ, քննուղ և կապագրությանը բանասենեքով տրվող այն նկարագրությունը, որն առկա է արձանագրության մնացյալ հատվածներում: Խուսքը վերաբերում է ոչ միայն երկրի կազմում հիշատակվող տեղանունների բացակայությանը, այլ՝ տրապտացիների կառույցի գերակայության կամ ավարտության փաստերին: Դրանց բացակայությունը, ի տարբերություն արձանագրության մնացած հատվածների, ինչ խոսք, չի վկայում տրապտացիների օգտին:

Այս անհաջողությունը ևս չպահեց տրապտացիներին իրենց հսկանություններից դրսևորելուց, ինչին մեծապես նպաստեցին մերժուրմյան ավագանում ընթացող զարգացումները: Մասնավորապես՝ ասորեստանյան արքա Ադադնիրարի III-ի (Ք.ա. 810-781թթ.) և մոր՝ Ըամմուրամարի (Ք.ա. 810-805թթ.) իշխանության տարիներին երկկես՝ Ք.ա. 807 և 806թթ. ծնունդված արշավանքներում Մանայի թագավորությանը կրեց նոր սպառություն քնականարար, չկարողանալով երկար դիմադրել մեծ շարժանակական ճնշմանը³⁹: Արշախոսում երկիրը մեկ անգամ ևս մոկվեց նորի սղան, իսկ տարածաշրջանում, Ադադնիրարի III-ի Ք.ա. մոտ 802թ. քվազբող⁴⁰ արձանագրությունից դատելով, ամծամանակ վերահաստատվեց Ըամշի-Ադադ V-ի արշավանքներին հաջորդած թաղաքական դրությունը⁴¹:

Ասորեստանի համար շահավետ այս իրավիճակը երկար չարտմակվեց: Օգտվելով Մանայի նկատելի վայրէջքից՝ տրապտական պետությունը սկսեց նոր ծափալուս հարձակում՝ Ք.ա. 802/801-791թթ. ընթացքում⁴² բախշախելով Մանային և նվաճելով նրա մերժուրմյան տարածքների՝ ներառյալ Ուրմիայի շրջանի մասնայական խոշորագույն կենտրոն Ռեզին⁴³, որոնք կզվեցին Ուրարտուին: Իսպառությունների ներառվող մասն զարգացումը հավաստվում է հնագիտական տվյալներով: Մասնավորապես այս՝ մոտ 800թ.-ով է քվազբում մասնայական Ռեզինի, այն է՝ Հասանյու IVB-ի կրճատաստակ կործանումը բշմանական հարձակման արդյունքում⁴⁴: Հետագուտղներին մեծածամտությունը համակարծիք է՝ Հասանյու IVB-ի կործանումը համարելով տրապտացիների մուքի գործ⁴⁵: Կարծում ենք՝ այս

ՎԱՍՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

Ք. Խ	ԱՊՐԱՑՄԱՆ	ՌԻՐԱՐՏՈՒ	ՌԻՐԱՑՐԳՐԱՆ ԱՎԱՄԱՆ տեսակը արդարված	ՌԻՐԱՑՐԳՐԱՆ ԱՎԱՄԱՆ ճանաչման տեսակը
860p.	850p.	860p.	Ա.Ա. 225.0200p. III բնոցի Մարտոսի Ա.Ա. 225p. ԱՄՀ բնոցի Մարտոսի	10-րդ 1100p. Քալ Հասցե՝ 10/70
850p.		Մարտոս		
840p.	Մարտոսացի II	840p.		
		835p.		
830p.		Մարտոսի I	Ա.Ա. 225p. 02/100p. III բնոցի Մարտոսի և Մարտոսի	Կարգավիճակ կործանված
		825p.	Ա.Ա. 225.0200p. I և II բնոցի Մարտոսի	
820p.	824p.	Մարտոս		
	Երազմ-Արաչ V			
		Մարտոսի և Մանուկ	Ա.Ա. 202.01/100p. II և III բնոցի Մարտոսի	
810p.	811p.	810p.	Ա.Ա. 211.00/100p. II և III բնոցի Մարտոսի	Հասցե՝ 10/10 կործանված
			Ա.Ա. 211.00/100p. III բնոցի Մարտոսի	
800p.	Մարտոսացի III	Մանուկ	Ա.Ա. 202.01/100p. II և III բնոցի Մարտոսի	~ 1000p. արդարված այլահասակով
790p.			IV և II բնոցի Մարտոսի և III բնոցի Մարտոսի	
		780p.		
780p.	781p.			
	Մարտոսացի IV	Մարտոսի I		Հասցե՝ 10/10 14/10. 3-րդ և 1

ՌԻԱ-Ուրարտական արշավանք
ԱԱ- Ասորիստանյան արշավանք

փաստն իր արտացոլումն է գտել նաև 'Կաշ-րեփնի արարատական արձանագրությունում

⁴³ [H]al-di-ni-[ni] al-xu-i-si-mi ⁴⁴ [Me-mu-a-ze ⁴⁵ [U]-p[u-i]-lu-ni-ze] i-mi
E.GAL-qi [har-har-si-mi] ⁴⁶ ⁴⁸ Me-is-ta ha-ú-[ni] ha-u-mi e-di-mi ⁴⁷ Ma-[ra-mi] ...
«*Խաղաղամ սնունդի մեծությունը Մեծության Երազմանքիցն արյ անբողջ ավերից՝
միասնեց Մեղիքս (բարարք), միասնեց սյնակի՝ Մանա (երկիր)»*⁴⁷։

Իսպի այդ արձանագրությունը կարծես հանդիսանում է տարածաշրջանում Մեծության ձեռնարկած ռազմական գործողությունների հասակ մի փուլի անխափազիք՝ ներկայացնելով մի քանի իրազարժությունների արդյունքների ընդհանուր համարագրումը։ Ռազմական գործողությունների առաջին արշավներն էր մասնական Աշայ կենտրոնի կործանումն ու հարակից տարածքների նվաճումը, որին հաջորդել են Ռեթիայից հարավ և հարավ-արևելք դեպի Մանա և Մե(ր)ջրս ձեռնարկված ռազմարշավներ։ Այդպես՝ բուն ուրարտագիները հաստատապես անբազան Ռեթիայի արձանագրից մինչև հարավ-արևելք ձգվող շրջաններում, որի մասին է վերաբերում 'Կաշ-րեփնի արձանագրության մեկ այլ հատված։

... a-si-mi si-i-mi ⁴⁸ [ir-di] ⁴⁹ a-si-mi ⁴⁷ ZAB GIR ⁵⁰ [si-i-mi] ...
«*բողջի՝ այստեղ կայսրորնից՝ բաղեի՝ արտեի՝ հեռուցի գնդադրնեք»*⁴⁸։

Ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող տարածքների նվաճումից հետո ուրարտացիները ձեռնարկել են անբաշխական լայն աշխատանքները՝ հիմնելով կամ վերակառուցելով մոտ 30 անբույ և անբարյուն ընդգրկող հենարանների մի անբողջ շրջա, ինչպես վերցրած է ենթադրական մարտ ⁴⁹։ Ռոյմիայի ավազանում են գտնվել ուրարտական քանակի 10 խոշոր հանգրվաններ ⁵¹, որոնցից առնվազն 3-ը (Վաղարշգահ, Քուր Բանայի Աղա, Հախրավան-րեփն)՝ Ռոյմիայի արևմտյան և հարավային ավերիք ⁵²։ Ի վրան նշվածի՝ այս շրջանում Մեծության բողած մեկ այլ արձանագրության մեջ նկատարվում է նյա կողմից ⁵³ baraw'idē(i)dan անունով շինություն (ինչպես նաև անբող) կառուցելու մասին ⁵⁴, որը մասնագիտական գրականության մեջ համարվել է մահ գրքանոց ⁵⁵։ Այս աշխատանքների շնորհիվ ապահովվելով բնիկները՝ ուրարտացիների ձեռնամուխ կրան կուլտ-գազրության իշխանությունների նվաճմանը առաջին հարվածը վերադին ուղղելով Մանայի դեմ։ Ռազմական գործողությունների այս փուլն է անփոփոխված կործան ենք, 'Կաշ-րեփնի արձանագրության 8 - 12 տողերում ⁵⁶։

... si-lu-az-ta-i-bi [H]al-di-ni ⁵⁷ Me-ni-ú-a-ze a-i-e ha-ú-[bi] ⁵⁸ Ma-na-[ni] KUR-ni e-di-[i]-ni te-e-[ru-ú-bi] ⁵⁹ [H]al-di-[i]-i ⁶⁰ pu-lu-si-[e/n?] ...
«*Առաջնորդից՝ Խաղի (առախած)։ Մեծության աստե է, միասնեցի Մանա երկիր, կանգնեցի սյնակի՝ Խաղի (առախած) կարտ»*⁶⁰։

Ըստ ամենայնի՝ առ հանդիսացել է ռազմական գործողությունների եզրակասիկ վաղը, որն ազարավել է Մանայի նկատմամբ ուրարտական գերիշխանության հաստատմամբ, ինչի վերաբերյալն է, կարծես, Խաղի աստեում նվիրված հուղարկարտի բարձրացումը երկրի տարածքում ⁶¹։

Մեծության հաղթարշավի տարածաշրջանում ազարավել Ռեթիայից դեպի հարավ ձեռնարկված մեկ այլ արշավանքով, որի ընթացքում ուրարտական քանակը հասավ մինչև Բույուր ⁶²։ Այս շրջանից սկսած մինչև

ապրեստանյան արքա Մազզե II-ի նշանակար «VIII տարվա արչափանքը», այն է՝ Բ.ա. 714թ., Ռեթինայի մերձափնյա տաղածրքների գտնվել են Ռյախտաի մշտական, իսկ Մանայի բազալիտայինը՝ ամառամնակա տիրապետության ներքո:

GREKYAN ERVAND

URARTU AND MANA

(On the establishment of Urartian rule over the lake Urmia basin)
(Summary)

The paper deals with the events, which took place in North-Western Iran in 830-790 B.C. Based on analyses of Assyrian and some early Urartian cuneiform inscriptions, the author suggests that in the sources of discussing time it goes about six Urartian campaigns made to the region. The first two were made against the lands of Mana (1st campaign in 825-823 B.C.) and Barshua (2nd campaign in 812-811 B.C.) at the time of the reign of Ishpuimi and Menua. The others took place during the reign of Menua (3rd, 4th and 5th campaigns against the kingdom of Mana, and the last one against the land of Bushtu between 810-807 and 802/1-791 B.C.). In the result of these events was established the rule of the Urartian state in the region.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

1. Մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի է «XII դարի ճգնաժամ» անվամբ: Այն դրսևորվեց քաղաքական, ամենական և այլ ոլորտներում, դառնալով էինարևելյան մի շարք երկրների կործանման (Խեթական տերություն, Արայան Հումաստանի իշխանություններ են) կամ վայրկյքի սրտոճառ (Ատրեստան, Բարեկոնիոս, Եվիարտու): Ճգնաժամի մի շարք երևույթներ շարանակվեցին մոտ երկր հարյուրամյակ՝ ընդհուպ մինչև Բ.ա. 10-րդ դար: Այս խնդրի շարք մանրամասն տե՛ս Ա. Բուչյան, Մերձավոր-արևելյան ճգնաժամը և Հայկական ժողովապետը, Երևան, 1999, էջ 87 են:

2. Այս քաղաքականության էիմքում ընկած էր նվաճված երկրներին քաղաքական անկախությունից զրկելու և ատրեստանյան մասնագների վերածնելու գործընթացը, ի տարբերություն մախաղ դարերի գործեկակրայի, երբ ատրեստանցիները քաղաքապետ էին քաջատապես տագնական խնդիրներ լուծելով, նվաճված երկրներին նարկատու դարձնելով, տվարատարյանը և գերեվաբերյանը: Վերջին առկվով, մի շարք գործունեղավ պայմանավորված այս քաղաքականության արդյունքում կազմավորվեց Արևելայան Իրանից մինչ Եվիարտու ձգվող ատրեստանյան մեծ տերությունը:

3. Г.А. Меликишвили, Наир-Урарту, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, Том 1, Тб., 1954, стр. 188-194.

4. И.М. Дьяконов, История Мидии от древнейших времен до конца IV в., М.-Л., 1956, стр. 156-160; Г.А. Меликишвили, Наири-Урарту, стр. 194.

5. С.М. Башнева, Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию, ВДИ, 1953, № 2, стр. 17 сл.

6. Սարխանցիների գործողություններից առավել նազով էին Հ.ա. 859 և 856թթ. արշավանքները Ուրարտուի և Խորաշխիսի, Հ.ա. 855-ին՝ Չամուռայի դեմ և, հատկապես, Հ.ա. 841թ. խրատորժամ տագնադրավի, ինչի արդյունքում ցախեթախից Հարավ-սիրիական միտությունը:

7. D.D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia (այսուհետ՝ ARAB), 1927, vol. II, 1198; Д.Ч. Садаев, История древней Ассирии, М., 1979, стр. 90.

8. Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Н.В. Арутюнян, Бнайинли (Урарту), Ер., 1970, стр. 127-135.

9. Նշադրություն է արժանի, մասնավորապես, ասորեստանյան արձանագրության հետևյալ տեղեկությունը. «Մե կատավարան 31-րդ տարում ... ես գնացի Շարարիա՝ Մոծամիթ երկրի անրացված քաղաքը, միաճեցի Շարարիան՝ 46 մոծամիթյան բնակավայրերի հետ, նաև մինչև տրարտական անրացներին, ավենյի, ամարացրի, այրեցի 50 բնակավայր, իրա դեպի Գիլգան ... (D.D. Luckenbill, ARAB, 1926, vol. I, 588; E. Michel, Die Assur-Texte Salmanassars III. (858-824), "Die Welt des Orients", 2, 1956, S. 230-231)»:

10. Խորքը, մասնավորապես, վերաբերում է Ուրարտուի առաջին արքա Արամի Արգ/Մաշկա մաշյարաղաթի և Սուգամիա անքոցի տեղադրումներին: Ուրարտական պետականության այս վաղ կենտրոնները իշխատակամ են Սալմանասար III-ի կատավարման առաջին և երրորդ տարիներին (Հ.ա. 858 և 856թթ.) Հայկական լեռնաշխարհի մեծամարկված արշավանքների նկարագրություններում: Եվ՝ առաջին, և՛ կայրող արշավանքների վերջնական հանդեսացել են մերձուրբյան ավազանի երկրները (Խորուշխիա, Արամաղև/Արմարիլի, Գիլգան, Մոծամիթ, իսկ «Նաիրի երկրի մասի» անվան տակ նրանք էլ առավել Ուրմիա, այլ ոչ՝ Վանա լիճը: Ss՝ u H.F. Russell, Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources, An.St., 1984, vol. 34, p. 191, և այլը), ընդ որում՝ տեղա է տեսակետ՝ վերջիններին նարեանքյանք անկողնելու տրարտական իշխող քաղաքները (M. Salvini, Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu, in "Neo-Assyrian Geography (ed. M. Liverani)", Roma, 1995, p. 43f.), ինչը կարող է վկայել այս տարածքներում տրարտացիների ներկայության մասին նրանց պետականության սկզբնավորման պահից: Այս առումով ուշադրության է արժանի Գ.Ա. Մելիրիշվիլի տեսությանը տրարտացիների մոծամիթյան արձանների մասին (Գ.Ա. Меликишвили, К вопросу о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1947, № 4, стр. 21-29; он же: Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1948, № 2, стр. 37-48):

11. М. Салвини, Распространение влияния государства Урарту на Востоке, "Древний Восток", т. 4, Ер., 1983, стр. 221 сл; M Salvini,

Problematica Storica dell'Iran Nord-Occidentale Nel Periodo del Regno di Urartu (Sec. IX-VII A.C.). "ISIMU", 1998, vol. 1, S. 133-141; Այս ձևը քրեզմայր, քստ անձնայնի, նախորդել, աղ ոչ յն հարուրդել է մերձորմյան ափազանն ուրարտական տիրապետության հաստատմանն ուղղված քայլերին: Իշ-պոյնիի և Մանուայի քոզմ Բելիյնի արձանագրությունը պատկերում է այս արքաների համատեղ գահակալության¹⁷ փուլը պատկեր (տե՛ս էջ 4, ճնր. 30 և էջ 5, զոք. 33), և նրանում խոսք անգամ չկա ռազմական գործողությունների մասին, իսկ շինարարական-արչապատմությանն բնույթի տերտար կտրուղ է միայն վրայել փող նկատման (Սարդուրի I կամ Իշպուինի և Մանուա), ինչպես նաև արարտագիներին հաստատուն խլիտանության մասին:

12. И.М. Дьяконов, История Мидии, стр. 164 и прим. 1. Գիղգանի տեղորոշումը արայնանական է: Հնուագրությունների մեծամասնությունը այն տեղանում է Ռոյմիայից արևմուտք կամ Խորադ-արևմուտք ընկած տարածքներում (Н.В. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 64-65, Карта): Վերջին անգամ Գիղգանը նշանակվում է Բ.ա. 827թ Սաղմանասար III-ի տարեգրությունում (ARAB, I, 588):

13. Բ.ա. 9-րդ դարի վերջերին ասորեստանյան արքայերների «նախրյան երկրներ» արտանախտությունն ուներ տալուսական այլ բնդ-գրկում շնայնանալով Լուսիրի/Ռուսարտային: Այս արտանախտության տակ էին ընկալում ասորեստանցիները նաև մերձորմյան այլ ափազանի՝ մերտտ-դի Մանան, Մեսին, Գիլգրոնգան, Պարտուան և անգամ մարական խլիտանությունները: ARAB, I, 718-719, 722; տե՛ս նաև Դ.А. Меликшвили, Наирн-Урарту, стр. 13 сг; M. Salvini, Nairi, Na'iri, in RLA, Band 9, 1/2., 1998, S. 87-91.

14. Պատահական չէ այն իրողությունը, որ ասորեստանյան էդր-նիների գոգախոմ Սազանուայի կոտակալ Իլինուկիննալի¹⁸ Լարնիմասի տարյում (Բ.ա. 828թ.) արձանագրվել է միայն Մանուայի դեմ կատարված արչափանի իրողությունը այն դեպքում, երբ ասորեստանյան քանակն արչափանի ընթացքում գործ է ունեցել մերձորմյան ափազանի ռազմարկ նրկներին նետ (ARAB, I, 587; II, 1198): Երկրամկան այս ընտրությունը ամենևին չունի գրաֆիկ նշանակություն, ինչպես ներառվել է մասնագիտական գրականությունում (И.М. Дьяконов, История Мидии, стр. 163, прим. 10) և չի հանդիսացել մերձորմյան ափազանն արտանախտը ընդհան-րական անփանոմ: Կարծում ենք՝ այն պարզապես արտանախտի և տարա-մաչբանի քոտորական իրալինակը վրայելով մերձորմյան երկրների շարքում Մանայի գերազանցության մասին, որի նետագա վերելքի և տա-լուսական ընդարձակման դեմ էին ուղղված ասորեստանցիներ գործողու-թյունները Բ.ա. 828-827թթ.:

15. Մասնագիտական գրականության մեջ այս փաստով է լուսաբարվում Կերքին Չամուայի (¹⁹Zamān ša bīšai) աննետագտմը սեպարդի արքայրնիյան (Դ.А. Меликшвили, Наирн-Урарту, стр. 196):

16. Վերջինիս համար, թերևս, այս հանգամանքով էր պայմանա-վորված հարադ-արևելյան ուղղության ընտրությունն ու այս ուղղությամբ ձևոնարկված գործողությունները, որպես առաջին քայլ՝ ախտյան երկրի դեմ,

և սկզբ՝ անաբանության նախնի միջոց պայշարի: Հարկ է նկատել, որ սեպար-
վոր արքայների տվյալները ընդ շնչ տալիս խառնու մին: Բ.ա. 9-րդ դարի
վերջ հարավ-արևմուտք կասարված քրարտական քրե անաբանապարհան
նախնի: Այն սկզբ է տեղ ոչ վաղ ըստ Բ.ա. 800/799թ. (Յ.Մ. Дьяконов,
Предистория армянского народа, Е., 1968, стр. 156, прим. 209):
«Արևմտյան» երկրներ Արվի(նի)ն, Նուրյան և Նուրյան(նի)ն անաբանի կիշա-
տակում են Մեծուայի կազմում արձանագրություններում (Н.В. Арутюнян,
Корпус урартских клинообразных надписей, Ер., 2001, №№ 44; 56; 148;
149 /այստեղևոս ԿՄԿՆ/):

17. Արքայները Եարմինայի 300 բնակավայրերից ըստի հարյուն
են Իսրայելի 200 բնակավայրերի և II անրագրված բողարների մախն
(ARAB, I. 717): Ընդ որում, ոչապրարյան է արձանի այն տեղեկությունը, որի
համաձայն քրարտական բնակավայրերը գտնվել են Մուսրիի հարյունա-
յանը: Վերջինս մասնագիտական գրականության մեջ տեղորոշվում է Փարս
Նախի վերին հասանքի շրջանում (Н.В. Арутюнян, Топонимика Урарту, стр.
172-173): Հավանաբար, այս նախնի մասնագիտականում են քրարտացի-
ները հիմնել Կարաստակի անրոցը (Ուրմիայից հարավ-արևմուտք) նվաճ-
ված շրջաններն անրագրվելու ժամանակով: Վերջինս անրագրից հարյունի
է Իսրայելի և Մեծուայի կասավարման վաղ շրջանում կազմված և լուգնա-
կան-չինարարական բնույթ տեղեկող մի արձանագրություն (ԿՄԿՆ, № 39):

18. ARAB, I. 718.

19. Գրանք են՝ Եարմինայի իշխանությունը, Մեսսին և Գրվիլուն-
դան:

20. ԿՄԿՆ, № 35:

21. Մե(վ)լուն-Մեսսին և Նուրյանի մախն տե՛ս Н.В. Арутюнян, К
некоторым урартским топонимам южнее Урми, "Древний Восток", т. 4,
Ер., 1983, стр. 230-231:

22. Н.В. Арутюнян, Топонимика Урарту, стр. 138-140, 55, Карта;
ԿՄԿՆ՝, стр. 514, 500, Карта.

23. И.М. Дьяконов, История Мидии, стр. 169, пр. 5; М. Салгани,
Распространение влияния государства Урарту на Востоке, стр. 227.

24. Քրարտական արքայներում Ատրեստանի անաբանի անգամ
հանդես է գալիս Մեծուայի միանման զանապարհության շրջանում կազմված
մի արձանագրություն (ԿՄԿՆ, 44, աեր. стор., ստ. 13), իսկ նրա նկատ
բախում արձանագրվում է սկզբում միայն Արվիլտի I-ի կասավարման
շրջանից (Բ.ա. 786-765թթ.):

25. Ատրեստանյան րանակը սկզբնապես գործել է Մեծ Նուրի
մերին հասանքի շրջանում, Ուրմիայից հարավ-արևելք, որից նկատ շարժվել
գնալի Պարաստ և Գրվիլուն(նի)ն (Ն)ուրյան գետի ակունքների և Կրզը-Ուզնի
վերին հասանքի միջև): Քրարտացիները ևս գործել են Ուրմիայից հարավ
մեկրած Գրվիլունի վերին հասանքի ու ակունքներն քնդգրվող տարածքներում
(Բ)Պարս(ս)տան):

26. Թերևս՝ որպես Բարդուայի «սարատակայն քարար». Տե՛ս Н.В.
Арутюнян, Бийаиолия (Урарту), стр. 143; Г.А. Меликшвили, Наирм-
Урарту, стр. 238.

27. ARAB, I, 718.

28. ARAB, I, 718.

29. КУКН, № 35, ևույն տոր., տեքստ I, ստ. 18-20 = օձոր. տոր., տեքստ III, ստ. 22-24.

30. ARAB, I, 717. Առաջին փաստը կարելի է բացատրել այն իրողությամբ, որ այս շրջանում Սենուան ոչ միայն չի կրել արքայական տիտղոս, այլև չի տնեցել այն դերը, ինչ Իշարտինիի կատարվածն էր ընդուն (այս իրողությունն է կարծես ակնարկվում 48ելիլինի արձանագրությունում (КУКН, № 30): Առաջիկ մասնագետն տե՛ս Н.В. Арутюнян, *Биваинили (Урарту)*, ստ. 142-143, իսկ երկրորդը, բերևա, ժամանակաշրջանի ասորեստանյան արքայրենիի չափազանց սուղ տվյալներով:

31. КУКН, № 35, ևույն տոր., տեքստ I, ստ. 13 = ևույն տոր., տեքստ II, ստ. 43, օձոր. տոր., տեքստ III, ստ. 14-15.

32. Այս սխառույթ (արբող LUGAL GAL-ն) անկա է արձանագրության ասորեստանյան տարբերակում. ուշանակությունն է «ենն արբա» (= արբառ. LUGAL zšumtū/e):

33. КУКН, № 30, արտ. տեքստ, ստ. 2-5, իսկ արձանագրության մեկ այլ հատվածում (սուղ 17-19) Իշարտինիի անվան ժող. բազմապատկ է Սենուա անունն անվան:

34. Н.В. Арутюнян, *Биваинили (Урарту)*, ստ. 143. Հետաքրքիր է, որ նման արտահայտություն են արտոնակում նաև այս արքաների ժյուս միանունների ճկարագրող վեց արձանագրություններից երկուսը՝ Հյուսիսեցի արձանագրությունն ու նրա կրկնօրինակը (КУКН, № 32, ստ. 12-13; КУКН, № 33, ստ. 13-14), ընդ որում նման բովանդակություն անեն ռազմական բնույթի ևս երկու արձանագրություն (КУКН, №№ 31, 34): Սրանք բոլորն էլ վերաբերում են Ռիսանրայի, Լուշա և Կատարգա ցեղապետությունների միանմանը, որն իրականացվել է, ըստ անձնայնի, Իշարտինիի գահակալության վերջին շրջանում:

35. Բարելանիայի դեմ ձգված պատերազմը բխագրվում է ըստ ասորեստանյան էպոսիմենների ցուցակի (տրվում է համաձայն Ի. Դյակոնովի բխագրումների): И.М. Дьяконов, *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту*, ВДМ, 1951, № 2, ստ. 305 /տեքստ №39/:

36. М. Саягини, *Распространение влияния государства Урарту на Востоке*, ստ. 227-228. Այս ատմով ոչաղբության է արձանի արձանագրության ռազմավարի բխարկմանը հաջորդող հետևյալ հատվածը. «*Առաջյան ձգարությունը ու* (բխարկվում ավարը - Ե.Գ.) *Իշարտինի Սարգստարգիսն, Սենուա Իշարտինուցին տարան: Բայց այն, ինչ ուղղումները փոխցրին, (ստանձին տարան), էլը անբացներ (արքաները) քրքրին:* КУКН, № 35, ևույն տոր., տեքստ I, ստ. 24-28 = օձոր. տոր., տեքստ III, ստ. 31-35.

37. Այն է՝ հաստատվելով Ռեմիայի ափերին հիմնել ռազմական հանգրվաններ, հասնել Սանայի բազալիտության և կոստա-զարուսան երկրների միանմանը, ինչը թույլ կտար Ռարտտինի ապահովել այդ բն ու վերահսկել Չագրուսի աստարական ուղիները՝ կտրելով Ասորեստանին Իսրայելական բարձրավանդակի համընթաց արյուրներից և, ընդհանրապես, «սրնկյան» ասորական ճանապարհներից: Այս բարարականության իրագոր-

ծանր հանգեցնելու էր համրի սեփական աղբյուրներից զուրկ Ասորեստանի տնտեսական անկմանը, ինչը էր կարող չլրատվել մեծ ուսգմական ազդեցությամբ: Հարցույթային իրագործված քաղաքակառուցային աղբյուրներից երևանի արդեն Սինոայի դյար և հայտնի Արզիշտի I-ի կառավարման տարիներին, երբ Ուրարտուն ի վեճակի գտնվեց հարցել Ասորեստանի ու նրան դաշնակցից զազրոսյան երկրների միացյալ ուժերին զգալի ժամանակով արահավելով իր գերիշխանությունն ամբողջ շրջանում: Նման քաղաքակառուցյուն էին վարած ուրարտագիները մեծ արևմուտքում՝ ոչ յեթական - լուվիական իշխանությունների դաշնակցությամբ, դրանք վերստեղծում էին արևմուտքում՝ սևևարտական ճանապարհները: Sh'u C.M. Бачица, Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию, стр. 17-36; I.D. Levine, East-West Trade in the Late Iron Age: A View from the Zagros, in "La Plateau Iranien et l'Asie centrale des origines à la conquête islamique", ed. M.J. Deshayes, Paris, 1977, p. 172-186; M. Wäfler, Zum assyrisch-urartäischen Westkonflikt, "Acta Praehistorica et Archaeologica", vol. 11/12, 1980/1981, S. 79-97; I.M. Diakonoff, I.N. Medvedskaya, The Kingdom of Urartu (rec. on Das Reich Urartu (Hrsg. V. Haas), Konstanz, 1986), Bibliotheca Orientalis, 1987, Jaargang XLIV, ' 1-2/3-4, p. 386-394, sp. 389.

38. КУКН, № 44, лиц. стор., стк. 2-3.

39. АРАВ, II, 1198.

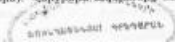
40. Այս տարեբովի հիմնավորումը տե՛ս И.М. Даженов, История Мидии, стр. 168, прим. 3.

41. Արձանագրության համաձայն (ԱՐԱՅ, I, 739) Աղաղնիարի III-ն նվաճել է «Նալիրի երկիրն իր ողջ լայնությամբ», նրա շարքերում, ի բնիս աչոք, նշելով մաս Մանան (տեքստում՝ Մոմնա) և Մասին (Մաս):

42. Աղաղանքը, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել Ք.ա. 802/1թ.-ից մինչև մ.թ.ա. 791թ. ընկած շրջանում, այն է՝ ասորեստանյան արշավանքի տարին դեպի մերձուրդյան ավազան, որը կարելի է դիտել ուրարտական նվաճումների դեմ ուղղված պատասխան քայլ:

43. Ուայախը, որն ասորեստանյան աղբյուրներում հանդես է գալիս մեծ ՈւեՆախ, Ռազակուն, իսկ ուրարտական աղբյուրներում Ուիշ/աի(նի) տարբերակներով, հիշատակվում է բազառապեա Մոմածիր, Խուրուշկիա և Մանա երկրների հետ, ինչը ենթադրում է նրա տեղորոշում վերջիններիս հարևանությամբ՝ Ուրմիայի մերձակայքում: Համադրելով սեպագիր նյութը հնագիտական աղբյուրների հետ՝ Ուայախը կարելի է նույնացնել Հասանդա հնագայրին (Սաղուգի կոմսում՝ Ուրմիայից հարավ), որը շրջանում հնագիտորեն վկայված խոշորագույն կենտրոնն է: Այս նույնացումը հավաստում է գտնած հայկական աղբյուրներում՝ ի դեմս Պարսկահայք ցամաքի հարավային զափամի Արլիս/Արասիսի վաղ անվանման՝ Ուես (Յ.Հ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի Պարսկահայք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, ՊՐՀ, 1989, թիվ 3, էջ 36): Ամերիկացի հնագետուհի Փ. Ջիմանսկին Ուայախը նույնացրել է Հասանդայի 20կմ. հյուսիս ընկած Կաթառգահ հնագայրին (P. Zimansky, Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, SAOC, Chicago, 1985, vol. 41, p. 112, n. 64), գտնելով նաև, որ այդ անունը մինչև այդ կրել է Հասանդուն (= Հին Ուայախ): Վերջինիս ավերումից հետո

А П
86767

իմնադրված Կարտագուհի, ըստ նրա, որպարտագինկը կռչի են շրջանի կրթման կենտրոնի անունով «Նաթ Ուաշախ» (P. Zimansky, *Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign*, JNES, 1990, vol. 49, No. 1, p. 16-18, n. 69): Մ. Սալվինին, ի դեմս Հասանյուխի, տեսնում է որպարտական սեպագրերի Մե(ի)լյուս քաղաքը: Sb'u M. Salvini, P.E. Pecorella, *Tra lo Zagros e l'Urmia, "Incunabula Graeca"*, vol. 78, Roma, 1984, S. 19ff., Fig. 1.

44. R.H. Dyson, *Rediscovering Hasanlu*, "Expedition", 1989, vol. 31, No. 2-3, p. 6 (chronological chart): Հնագիտական նյութ թույլ է տվել վերականգնել գտնի որոշ մանրամասներ: Հայտնի է, որ այն տեղի է ունեցել ամուսնի, բերև՝ օգոստոսին, ինչի վկայությունն են զինո շաների և կարասների մեջ խառնույտ ողկայզների մեծաքանակ մնացորդների առկայությունը: Հարձակումը կռի է մյասնգամայն ամսաթանկի քաղաքի բնակիչների համար: Թշնամին մուտք է գործել քաղաք նրա գլխավոր արևմտյան դարպասից, երկ մասնելով կենտրոնական թուր շինություններն ու քնազնեղով բնակիչներին: Միայն «Հրկիզված շենք II»-ի արևմտ մայրամասերով է կանանց 40-ից ավել անյուններ (R.H. Dyson, *Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu*, JNES, 1965, vol. 24, No. 3, p. 202).

45. R.H. Dyson, O.W. Muscarella, *Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV*, "Iran", 1989, vol. 27, p. 19; և այլը: 2. Բրքնին հսկված է Հասանլու IVB-ի կործանումը վերագրել Մենուայի որդուն և հայտնի՝ Արգիշտի I-ին (Ք.ա. 786-765թթ.), նկատի ունենալով նրա թագմակի արչավանքները Մանայի դեմ (Ch. Burney, *Contact and Conflict in Neo-Western Iran*, "Iranica Antiqua", vol. 29, 1994, p. 57): Միամասնակ, մյանգամայն այլ մտեցում է գուցաբերում Ի.Ն. Մեդվեդևայան՝ գտնելով, որ Հասանլու IVB-ն կործանել են ոչ թե որպարտացիները, այլ առիտուսցիները՝ Ք.ա. 714թ. Ուրարտուի դեմ ձեռնարկված Մարզու II-ի «VIII տարվա արչավանքի» ընթացքում (I.N. Medvedskaya, *Who Destroyed Hasanlu IV*, "Iran", 1988, vol. 26, p. 1-15; *ibid.* Once more on the destruction of Hasanlu IV: problem of dating, "Iranica Antiqua", 1991, vol. 26, p. 149-161): Այս մտեցումը կտրականապես մերժել են Հասանլուի պեղումներն իրականացնող խմբի ղեկավար Բ.Հ. Դայսոնը և այլը: Առավել մանրամասն տե՛ս R.H. Dyson, O.W. Muscarella, *Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV*, p. 1-26:

46. Տվյալ հատվածում քայի *harharš(u)* - «ապիրել» տարբերակով վերականգնման հնարավորություն տե՛ս КУКН, стр. 68, прим. 3.

47. КУКН, № 45, стр. 1-5.

48. Մասնագիտական գրականության մեջ ինքնավայր է համարվել վնասված այս հատվածի վերականգնել նաև ¹⁰EN.NAM («մարտային կատախարիչ») գաղափարազույգով: Sb'u Г.А. Меликишвили, *Урартские клинообразные надписи*, М., 1960, стр. 153, прим. 6 (այսուհետ՝ УКН).

49. КУКН, № 45, стр. 6-7.

50. W. Kleiss, H. Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu*, AMI, Ergänzungsband 3, Berlin, 1976, S. 28-35, Blatt 1; W. Kleiss, *Alte wege in West-Iran*, AMI, 1977, Band. 10, S. 138, Abb. I; S. Kroll, *Keramik Urartischer Festungen in Iran*, AMI, Ergänzungsband 2, Berlin, 1976, S. 171-173, Abb. 45-

46. Հետազոտում նման աշխատանքներ ծավալվեցին նաև Հասանբում, որի կոթր ամրությունների բարձրագույնը են, ի տարբերություն նախկինում շրջանավազ կարծիքի, որարտացիների կողմից (R.H. Dyson, Rediscovering Hasanlu, "Expedition", 1989, vol. 31, No. 2-3, p. 5f., pls. 4, 6, 11) վերածնունդ այն «ամուր քաղաքի» (Al danūti) և «մեծ քեղի» (bitu rabū), ինչպիսին համարվել է գալիս «Լուվրի աշխատակամ» (W. Mayer, Sargons Feldzug gegen Urartu-714 v.Chr.: Eine militärhistorische Würdigung, MDOG 115, 1983, S. 98, 299):
- Հասանլու III-6 իրենից ներկայացնում է տիպիկ որարտական քեղամուրց:
51. W. Kleiss, Urartäische Plätze in Iran, AMI, Bd. 9, 1976, S. 41-43.
52. W. Kleiss, H. Hauptmann, Topographische Karte von Urartu, S. 28-35, Blatt 1; Տե՛ս նաև P. Zimansky, Ecology and Empire, p. 36-40.
53. КУКН, № 46.
54. К.Л. Оганесян, Военное строительство в Урарту.-Культурное наследие Востока (отв. ред. Ю.В. Бромлей), Л., 1985, стр. 151.
55. Այս նախաձեռնում Ան(ի)լրա քաղաքի անվան բազակադրյան փաստը կարծես թե հայտն է, որ այն չի հանդիսանում արձանագրության սկզբնականի կրկնություն, ինչից ենթադրում ենք, որ տվյալ դեպքում գործ ունենք այլ արչավանքի իրողության հետ: Ուշադրություն է գրավում նաև «սառաջնորդից Խալի (սառվածք)» արտահայտությունը, որը համարվել է գալիս Խալիի ռազմի բնույթը մեծադղ բանաձևերի հետ սփորարար նախորդելով առանձին արչավանքների նկարագրություններին: Հմտ., օրինակ, КУКН, № 149, տե. 20 ս; № 173, տեղ. I, տե. 19 ս; № 173, տեղ. II, տե. 5 ս. և յ.ձ.:
56. КУКН, № 45, տե. 8-12.
57. КУКН, № 45, տե. 69 և прим. 11, սр. УКН, տե.153 և прим. 8.
58. КУКН, № 148, տե. 5-22 = КУКН, № 149, տե. 3-19.

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՆՊԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ՀԱՆԴԻՊՈՂ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԳՄԱՍԿԱՐԳՈՒՄ ԸՍՏ ՎԵՐՁԱՍՏԱՆՆԵՐԻ

Հայկական լեռնաշխարհի էքոնոմիկային և պատմալեզվական բազում նարցելի բազմալատմանը մեծապես նպաստում է ուրաղուական տեղանունների տեղադրության, ստուգաբանման և վերլուծության խնդիրների պարզաբանումը: Այս նարցելին տարբեր տեսանկյուններից բազմիցս արհրդարարծել են հայ և արտասահմանցի գիտնականները¹: Մասնավորապես Գ. Դավանցյանը, Ա. Դարիքյանը, Գ. Ջահուկյանը մեծ աշխատանք են կատարել արարողական տեղանվանակերտ վերջաձանցների որչա մասի ծագման և վերլուծության ուղղությամբ:

Մակայն, պետք է նշել, որ նրանց վրովին դասակարգում, տիպաբանում և վերլուծություն կատարված չէ: Մենք փորձել ենք մասամբ կատարել մեզան դասակարգում, ինչպես նաև այս կամ այն տարածաշրջանում նրանց հանդիպման ծանոթականության պարզաբանում օգտվելով Ն. Վ. Հայտարյանի «Топонимика Урарту»² աշխատությունից, որտեղ առավելագույնս հավաքագրված են որպարական սեպարդի տեղանունները և կատարված է նրանց տեղադրությունը: Պետք է նշենք, որ մեզան աշխատանքը դուրս է գալիս զուտ դասակարգման շրջանակներից և հնարավորություն է ընձևուում որչա չափով պարզություն մտգնել նրանց ծագման և ստուգաբանման խնդիրներում:

Ուրարտական տեղանունները մեծ մասամբ կազմված են այժմատեից և վերջավորություն-վերջնամասնցից: Այդ վերջնամասնցները բնականաբար դրված են հոգնակի քվում կամ ունեն հոգնակի-նավարական յմաստ: Տեղանվանակերտ վերջնամասնցները, մեր կարծիքով, կարելի է բաժանել մի քանի խմբի՝

ա) բուն տեղանվանակերտ վերջնամասնցներ (պոսք հասուկ են այս կամ այն լեզվին),

բ) հոգնակի ուղղականով արտահայտված վերջնամասնցներ,

գ) հոգնակի սեռականով (այսինքն պատկանելությունը ցույց տվող, կամ հասկարգողի յմաստ արտահայտող) վերջնամասնցներ կամ վերջավորություններ:

Որպես օրինակ բերենք Հայաստան տեղանունը՝ «տան» տեղանվանակերտով, Հայք՝ «ք» հոգնակի ուղղականի ցուցիչով և Հայոց աշխարհ՝ «ոց» հոգնականի սեռականի ցուցիչով երկրանունը: Այս օրինակը շատ բնորոշ լինելով՝ մատմանշում է, սակայն, մի երևույթ, որը չի կարելի շրջանցել այսօրինակ աշխատանք կատարելիս:

Հայաստան տեղանվան մեջ՝ «տան» իրանական ծագման տեղանվանակերտը դրված է մեկ այլ ժողովրդի կրկնանվան վրա: Մակայն մեզան վրիպումներից խուսափելու հնարավորություն է ընձևուում լեզվաբանական ցյուրի զուգուղլուներ պատմականի հետ: Եվ, ինչպես, ինչպես կանանները ստորև, մեզան մոտեցումը հնարավորություն է տալիս շատ բազատությունների բազատությունը գտնել:

Այս աշխատանքում մենք կանդիդատականք ոչտարտակա՞ն տեղամտեցնելի միայն այն վերջածանցներին, որոնք իրենց զուգահեռակրճ ոտնն հայերենի հոգնակի վերջածանցների հետ: Այդ զուգահեռակրճ ժամանակին անկազրեղ է Ա. Ղարիբյանը իր «Հայերենի հոգնակի նշանակող մասնիկները և նրանց լիարտական արժեքը»¹ հոդվածում, որտեղ, սակայն, ինչի՞նչակը ներկայացնելով սեպագիր և հայերեն մի խոսք վերջածանցների համարժեքությունը, նրանցից յուրաքանչյուրի համար քեյտում է մի քանի օրինակ: Մենք այստեղ փորձել ենք խմբավորել այդ վերջածանցներով հանդիպող տեղամտեցնելի մեծ մասը:

Այդ վերջածանցները հետևյալն են՝

ա) սեպագիր տեղամտեցնելում՝ *տի, տի, տի, տի, ու, սի, սի, տի, տի, տի:*

բ) հայերեն հոգնակների մեք՝ *անի, տնի, ենի, լինի, նի, ք, սի, տ:*

Հայերենի և ուրարտերենի հոգնակիակերտ մասնիկների ծագման և փոխազդեցության խնդիրներին, բազմի Ա. Ղարիբյանից անդրադարձել են Ար. Ղափանցյանը², Գ. Չախուրյանը³ և այլք:

Ի մի քերելով նրանց դիտարկումները՝ հայերենի և ուրարտերենի վերոնկշյալ հոգնակիակերտ մասնիկների մասին, կարելի է առել.

1. Հայերենի «ք» հոգնակիակերտը, որ զրաբարյան հոգնակի վերջավորություն է, կարող է համարժեք ընկալվել ուրարտական *hi* և *he* անանցներին:

2. Հայերենի «նի», «խի» մասնիկներով վերջացող բառերում կարելի է ենթադրել ուրարտական մեքերի առկայությունը: «Նի»-ով վերջացող զրաբարյան բառերը հաճախ զիտակցվել են որպես հավաքական խմատ ոտնեղներ:

3. Հայերենի «անի»-ով հավաքականները, «ենի»-ով ծառայողները և «տնի»-ով մախարարական տների անունների վերջավորությունները նույնպես ենթադրվում են ուրարտական ծագման:

4. Հայերենում իսնդիպող «անի», «խանի» կամ «յանի» վերջածանցները, որոնք հանդիպում են հայերենի տեղամտեցնելում և որտեղ բառերում ենթադրվում են ուրարտական ծագման:

5. «Տի» մասնիկով հոգնակիները հայերենում հանդիպում են զրաբարյան, օրինակ՝ մասկոնի (մանուկներ), ծակոնի (ծակներ): Միջին հայերենում գործածված են հոգնակի ինաստով այրկոնի (այրեր), կնկտիք (կանայք): «Տի» մասնիկով, «ի» ծայնավորի կորստով, որպես հոգնակի հանդիպում է Վանի քայրատում:

Ինչպես տեսանք «անի», «տնի», «ենի», «խանի», «յանի», «նի», ինչպես նաև «ք»-ին համարժեք *hi*, *he* և նախորդից կազմված *սի*, *սի* վերջածանցները համարվում են ուրարտական ծագման: Բազառություն են կազմում հայերեն «տի», և նրան համահունչ տեղամտեցնելում հանդիպող *ti*, *te*, *di*, *de*, *da* և այլ վերջածանցների:

Ինչպես նշվեց արդեն, մնալով վերը նշված վերջածանցների շրջանակում, մենք դատակարարել ենք այդ տեղամտեցնելու բոտ նրանց տարածման շրջանների և հանդիպման հաճախականության: Այդ վերջածանցները հետևյալն են.

1. *սի, տի, իս, հի, սիս, տի:*

2. ani;
3. jani, iani;
4. eni, ini, ni;
5. ia, a;
6. da, di, ad, te, ti, tu;
7. un, uni, una;

Կտնկրես վերջածանցների տարածման շրջաններն են.

1. Մեծ Չար և Փոքր Չար գետերի վերին հովիտ – un(i), ia, da; †
2. Հայկական Տավուսի լեռներ /Ռոբուստրի/ – un(u), hi, (n)ia, t'daa;
3. Դիարբերդի դաշտ /Բիթ-Ջամանի/ – ia, nia, du;
4. Խարբերդի դաշտ /Էնգլան-Անճիա/ – ini, te;
5. Մոկր /Մուղանի/ – ani;
6. Մալաթիայի դաշտ /Մելիտես-Մելիթա/ – ani, te, da;
7. Ռոմիա լճի ավազան – ani, jani, eni, ini, ni, uni, (n)ia, ja, ia; †
8. Վանա լճի ավազան – ani, eni, ini, ni, uni, (n)ia, di, da(a); †
9. Բասենի դաշտ – ni, uni; †
10. Չրդ լճի ավազան – ani, uni, ha, hi, (n)ia; †
11. Բարձր Հայք /Եխանիխ/ – ni, hi, ghi, ha;
12. Արարս գետի հովիտ և Շիրակ – jani, iani, (a)hi;
13. Սյունիք – (a)ni
14. Սեանա լճի ավազան – uni, ani, hi, hu; †
15. Կոտայք – uni, (n)ia, iani. –

Այսպիսով նշանակալից բնօրինակայիններ են դիտվում.

1. Մեծ Չար և Փոքր Չար գետերի վերին հովիտների, Վանա և Ռոմիա լճերի ավազանների տեղանվանակերտ վերջածանցների միջև:

Այս խմբին բնորոշ վերջածանցների հետևյալն են.

Վանա լճի ավազան – ani, eni, ini, ni, uni, nia, ինչպես նաև di և du(a)

- վերջններին մասին կտալիս առանձին:

Մեծ և Փոքր Չար գետերի վերին հովիտ – uni, ia:

Ռոմիա լճի շրջակայք և Մումաձիլը – ani, uni, ia, nia:

Եկատի առնենք, որ ըստ վերջածանցների խմբավորման, քննարկվում են բուն ուրարտական համարվող տարածքները. Վանա լճի ավազանը, ինչպես նաև հետագայում ուրարտացիների կողմից նվաճված և Մեծ Չար գետի հովիտում արդեն Ք.ա IX դ. գոյություն ունեցող Մումաձիլը (ուրարտերեն Արդիի) բազավորությունը, որը թեև ձևականորեն Ռուարտուի կազմի մեջ չէր մտնում, սակայն, այնուհի էին հաճախ բազավորվում ուրարտական բազավորմերը, և որը Ռուարտուի պաշտամունքային կենտրոններից մեկն էր: Այս մասը համարվում է ուրարտական պետության կազմավորման կենտրոնը: Ի. Դյակոնովի գտնում է, որ Հայկական Տավուսից կյուսիս, հավանաբար արդեն Ք.ա. II հազարամյակում բնակվել են ուրարտացիները, այն նույն նրանց էրնիկ տարածման շրջանը, որը իր մեջ ներառում է Մեծ Չարի վերին հոսանքի, Վանա լճի ավազանի և կոտայսում՝ Արարսի հովտի մի մասը:

Այս շրջանների հետ կապված պատմական տեղեկությունների օգտին են խոսում նաև մեր դիտարկված վերջածանցների տարածման շրջանները և նրանց ծագման ուրարտական լինելու մասին կարծիքները: Սակայն

այստեղ առկա է մեկ բացատրում. «Գ» մասնիկը պարունակող վերջածանց-
ները, որոնք չեն համարվում որպիստեակն ծագումն է հանդիպում են այս
տարածքի Այսդո երկրամասին, ինչպես նաև նրա լեռնամասնում մեջ՝ Արծյուղ:
Այս բացատրությունը, կարծում ենք, իր բացատրությունն է գտնում Գ.
Ջախակյանի և Հ. Կարազոյզյանի այն դիտարկումներում, որտեղ Այսդո
երկիրը նրանք համարում են հնդեվրոպարենակ, անգամ հայաբնակ՝:

2. *II խմբում ընդգրկվել են Ուրտատրիի և Մալաթիայի դարձի տե-
ղանվանակները վերջածանցները, ինչպես նաև Մաթի, Խարքերի դարձի,
Էնգլետ-Անգլետի, մասամբ նաև Դիարքերիի դարձի վերջածանցները:*

Այստեղ հատկապես պետք է առանձնացնենք «Գ» և «Զ» ենյունը
պարունակող վերջավորությունները: Ինչպես տեսանք, Ա. Կարթիայանը տե-
ղանուններում ընդգծել է «ոյ» և «ոտ» պայտանակող վերջավորությունների
գոգահեռները: Սակայն «Զ»-ով վերջավորությունները առանձնացված են
մեր կողմից, քանի որ, ինչպես կտեսնենք ստորև, նրանք գրեթե միշտ ի նայտ
են գալիս մալաթիների հետ: «Ը» պարունակող վերջածանցների հնդեվրոպա-
կենց չեն, սակայն նայտնի է, որ Գ. Կովանցյանը առանձնացրել է մի
շարք խեթական վերջածանցներ, որոնք, ըստ նրա, գրվել են 3-ով, սակայն
արտասանվել են «ս»¹: Դրանք են հ, հն: Երես կարծիքով, այս վերջա-
ծանցները տարածված են եղել ոչ Փոքր Ասիայի տարածքներում, սակայն
չեն հանդիպել Ուրտատում: Այսինքն «Զ»-ով վերջածանցների հնդեվրոպա-
կեն ծագումը հաստատված է, որն էլ ապացուցվում է ըստ մեր դիտարկում-
ների Մալաթիայում և նրա նարակից շրջաններում գրանց առկայությամբ:

Հայտնի է, որ Մելիոյի պետությունը սխեթական տեղաբնակ
քաղաքական-մշակութային ժառանգությունից մեկն է եղել²: Եվ Ջ.ա. VII դ.
վերջերից սկսվել է Ուրարտոյի առաջխաղացումը դեպի Վերին Եփրատյան
տարածքներ: Արգիշտի I օրոք Միլտունան վերստիվում է Ուրարտոյի կախ-
յալ պետության, որից հետո ընկնում է Ասորեստանի գերիշխանության տակ:
Մալաթիայի ընակչության, եթե ոչ մի մասի հայաբնակ, ապա
հնդեվրոպական լինելու մասին գիտության մեջ կասկածներ չկան: Այսինքն
այս վերջածանցների աղետաբայունը Մալաթիայում և նրա շրջակայքում,
ինչպես նաև Խարքերիում (Անգլետ-Էնգլետ) բնակն է:

Սակայն, հետաքրքրական է նրանց աղետաբայունը Ուրտատրիում:
Հայտնի է, որ Ուրտատրի տեղմանը առաջին անգամ հիշատակվում է Ասորես-
տանի քաղափոյ Սալմանասար I-ի (Ջ.ա. 1274-1245թթ.) արձանագրու-
յանում: Դա այն երկրների միաբյուրան անունն է, որանց դեմ ասորական բա-
զափոյը արշավանքն էր կազմակերպել: Այստեղից պարզվում է, որ
Ուրտատրի ընդհանուր անվան տակ միավորված էին ութ երկրներ, որոնք
տեղադրվում են Վանա լճից նարավ ընկած շրջանում, Հայկական Տավրո-
սում: Այսօր մենք չենք կարող բացատրել վերահիշյալ վերջածանցների աղ-
կաչությունը Ուրտատրիի տարածքում, սակայն կարող ենք կատարել մի
քանի դիտարկում: Ի. Դյակոնովը գտնվում է, որ Ուրտատրիի տարածքը, որ
մտնում էր Եփրատի երկրների մեջ, Ջ.ա. XV-XIV դդ. ընդգրկված է եղել Մի-
տանիի կազմում: Այնուհետև Ուրտատրին եղել է խեթական պետության
կազմում³: Հայտնի է, որ Միտանիի պետությունը հնդեվրոպական չէր, այլ
խտախակն, սակայն նրա արքաները կրում էին հնդեվրոպական անուններ:

Գուցե այսպէս կարելի է բացատրել Ռոյտատիւում համոզուող այդ ըստ կրօնաբանի, ինդիվիդուալական վերջածանցների առկայությունը²⁴։ Ավելացնենք նաև, որ վերոնկիշյալ վերջածանցները մեծ թվով համոզուում են նաև Տիգրի-սի ավազանում և Մանայում (Մանեյան բազալիդոքսիտում) և նրան հարա-կից շրջաններում։

3. Հարցող՝ երբոյ խոմրց, որ ատանճանում է յստ վերջածանցների դասակարգման, Էրիտրեան, ալսինքն՝ կրտսիային և կրտսիս-արևելյան շրջանների տեղանուններն են, որի մեջ մտնում են Ալյարս գետի եզրերը, Չոլոլլո լճի ափամասը, Բարձր Հայքը, Շիրակի մարզը, Մասնա լճի ափամասը, Կոտայքի և Մյունիքի մարզերը։ Այստեղ բնորոշ վերջածանցներն են՝ *ան, առ, առ, առ, առ, առ, ու, կս, կս, կս*։

Ոչաղարարյան դարձնենք, որ այստեղ գերակշռում են, ինչպես և առաջին խմբում, որպարտական ծագման համալիղ վերջածանցները։ Հայտ-նի է, որ Ուրարտական բազալիդոքսից Իչալունիցին և Մեմուան են սկսում արշավանքները դեպի կրտսիային շրջանները, իսկ այնուհետև նրանց ձեռքբերումները անբազմաթում են Արզիլտի I-ը և Մարդուլի II-ը, որոնք վերջնականապես զբաղում են Էրիտրեյն։ Այստեղ մենք ցանկանում ենք կա-տարել մեկ դիտարկում։ Հիմնականում Մասնա լճի տեղանունները համոզուող տեղանունների կամ գեղանունների շարքում, օրինակ Ալյալունի, Վիլիբա-լի(նի), Լուկունիլի(նի), Իչալունի, Լուկունի, Ուլունի, Տուլիլուն և այլն, ակնհայտորեն որպարտական ու կամ ի մասնիկաց առաջ քնկած քառասունը վերջանում է (ա) կամ (ս) մասնիկով։ Մենք թույլ են ասելու ենթադրել, որ նրանց հանդիպման հաճախականությունը և օրինաչափությունը խստում են այն մասին, որ դրանք մույնպես վերջավորություններ են, որանք բնորոշ են եղել այդ տարածաշրջանում ապրող բնակչությանը։

Այսինքն՝ այս վերջածանցների մասին խոսելիս, պետք է հաշվի առ-նել, որ նրանց կազմված են տեղական վերջավորությունների և որպարտ-կան ի կամ ու մասնիկների հավելումով։ Երբ ճիշտ է այս պիտարկումը, ապա այս շրջանում հանդիպող գեղանունների կամ տեղանունների վերջա-վորությունները պետք է համալիվեն *անի, կսի*, կսու մասնիկները, որանք չի կարելի միանշանակ համարել որպարտական ծագման։

Եզրափակելով, պետք է նշենք, որ աշխատանքի արդյունքում նույնատիպ վերջածանցների խմբավորմամբ ձևավորվում են երեք մեծ տարածաշրջան։

1. Հարավ-արևելյան՝ Մեծ Ջար և Փոքր Ջար գետերի եզրերներ, Վան և Ուրմիա լճերի ավազաններ։

2. Հարավ, հարավ-արեմտյան՝ Ուրտատի, Մարտիլայի գաշտը։

3. Հյուսիսայինը՝ Էրիտրեյանը

Դիտարկելի դաշտը առավել ընդհանրություններ ունի II խմբի հետ։ Ինչպես տեսանք դիտարկած վերջածանցների խմբավորման արդ-յունքում ատանճանում են որպարտական տարածքներ, որոնք վերաբերելիում պարտական տեղեկությունները համընկնում են լեզվական ատանճանախո-րյան արդյունքներիին։ Մենք կրզնայինը ավելացնել, որ հիմքեր կան ենթա-դրելու, որ այս շրջանների վերաբերյալ հնագիտական նյութի ատանճանա-խոքյան արդյունքում նույնպես նմանատիպ պատկեր է տեսիվում, որի մա-

այն սակայն այս հարվածում չի խտավի: Ինչպես տեղնառն է, մեր դիտարկած վերջածանցների ընդգրկում են Հայկական լեռնաշխարհի ոչ բոլոր շրջանները՝ խնկիր, որ ստանձինն ասումնասիրության բննա է: Ինչ վերաբերում է այս վերջածանցների ծագման և փոխառությունների խնկիրներին, ապա չնայած վերը նշված գիտնականների այս ուղղությանը կատարած աշխատանքներին, այն հետազոտի առավել լիարժեք և մանրագնին ասումնասիրություն է պահանջում:

ИМАЯКЯН ХАСМИК

CLASSIFICATION OF URARTIAN CUNEIFORM TOPONIMS ACCORDING TO SUFFIXES

(Summary)

Based on N.V. Harutyunyan's "Toponymics of Urartu", which comprises the most complete list of Urartian toponyms, we made an attempt to classify a portion of them according to suffixes (which have their parallels with Armenian plural suffixes) and to show areas of their distribution.

These suffixes are as follows:

1. ahi, ihi, ha, hi, uhi, uhi;
2. ani;
3. jani, iani;
4. emi, ini, ni;
5. ia, a;
6. da, di, ad, te, ti, tu;
7. un, uni, una.

The classification resulted in the formation of three major areas such as:

1. The South-Eastern – valleys of Great and Minor Zab rivers, basins of lakes Van and Urmia;
2. The Southern and South-Western – Uruatri, Malatya field;
3. The Northern – Etiunian.

ՕԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝

¹ Гр. Каланцян, Историко-лингвистические работы, Ереван, 1956; Гр. Каланцян, Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948; Н.В. Арутюнян, Внейнили, Ереван, 1970; Н.В. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985; Հ. Կարազոզյան, Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր տարրերում, հ. I, գ. I, Մեջագիր տեսչանոցներ, Երևան, 1998:

2. Н.В. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985:

3. Ա. Կարիրյան, Հայերենի հոգնակի մշանակող մասնիկները և նրանց լեզվաբանական արժեքը, Նյութեր իմ Հայաստանի քառամտության, «ՀԱԽՀ» Կադատության պատմության ինստիտուտի աշխատություններ, Երևան, 1935, էջ 87-104:

4. Գր. Կալանցյան, Историко-лингвистические работы (այստե՛սին՝ Գր. Կալանցյան), ս. 411-470;

5. Գ.Ր. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Կախազրային շրջան, Երևան, 1987, էջ 439-440; Բ.Ն. Առաքելյան, Գ.Ր. Ջահուկյան, Գ.Խ. Ասրզույան, Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988 (այստե՛սին՝ Ուրարտու-Հայաստան), էջ 146-147:

6. Հ. Կարազուզյան, Հայկական լեզուաբանության սեպագիր տրամբերում, հ 1, գ. 1, էջ 24-25; Ուրարտու-Հայաստան, էջ 159-160:

7. Գր. Կալանցյան, էջ 418-423:

8. Ա. Քարան, Տոն թրգանայ, Երևան, 1998, էջ 12-13:

9. И.М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, Москва, 1967, с. 117.

10. Գ. Ջահուկյանը փորձում է Սագրի/Մուսգրի/Սարտու անվանումը մեկնարանել հայերենով, տե՛ս Ուրարտու-Հայաստան, էջ 163:

ԴՌՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄՆԵՍԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅՑԻ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳՐԱՆ ԸՈՒՐՉ

Նախարրիառնեալեան Հայաստանի դպրոցյան մասին պահպանված մատենագրական քաղցնաթիվ հաղորդումներէից՝ զատ, հնագիտական պեղումների շնորհիվ այսօր ունենք հսկայական փաստական կտոր: Հայկական լեռնաշխարհում գրի ծագման ու զարգացման մասին այսօր կարելի է ասել հետևյալը:

Քարի դարում սկիզբ է առնում գրի զարգացման նախափուլը (սառարկայական գիրք, ժայռագատկերներ), որում ասկա են մտքերի հաղորդման սրբագոմակ և վաղագույն ձևեր: Ք.ա. V-III հազարամայակներում Հայաստանում ձևավորվում է պատկերագրությունը, որն արտահայտություն է գտնում ինչպես ժայռապատկերների, այնպես էլ զամազան խերի վրա՝:

Ք.ա. III հազարամայակում պատկերագրերի զարգացմանը և սրբզեցմանը ստեղծվում է գծային գրերի մի համակարգ (լաղկացած 400-ից ավելի նշաններից), որը կիրառվում է մինչև Ք.ա. I հազ. սկիզբը: Այս համակարգով կատարված շուրջ 300 արձանագրություններ են գտնվել Հայաստանի տասնից ավելի հնավայրերից, որոնք դեռևս վերամանված չեն՝:

Ք.ա. XII-VIII դարերում Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում Եփրատի հովտում, կիրառվում են խերա-լուրիական հիերոգլիֆները՝ գրված լավիերներով: Գրային համակարգը բաղկացած է եղի շուրջ 500 հիերոգլիֆներից, ունեցել է գրության բուստրոֆիկին (ամեն հաջորդ տառը նախորդին հակառակ) ուղղություն՝:

Վանի քաղափորությունում (Բիալինիլի, Ուրարատ, Ալաշատ) զործածվել են երեք գրային համակարգեր: Տեղական ծագում ունեցող վանյան (քիալինա-ուրարտական) մեհենագրությունը բաղկացած է շուրջ 300 մեհենաշաններից (հիերոգլիֆներից), որոնք գրվել են աջից ձախ և վերից վար ուղղությամբ: Ներկայումս վերամանված ու մեկնարանված են շուրջ 60 մեհենագրեր, որոնց տասնմասկապությունը թայլ է տալիս ենթադրելու, որ վանյան մեհենագրության լեզուն հնագույն հայերենն է՝:

Վանի քաղափորությունում լայն կիրառություն են ունեցել սեպագիր համակարգերը: Մարայրի Ա արքայի օրոք (Ք.ա. մոտ 840-825թթ.) կանգնեցվել են ասորեստանյան սեպագրերով (շուրջ 600 նշան՝ ձախից աջ գլորյամբ) ասորերեն արձանագրություններ, իսկ նրանից հետո ասորերենով բնագրերը հանդիպում են ուրարտական արքաների երկեզու կարողներու՝:

Իշպրինի արքայի օրոք (Ք.ա. մոտ 825-810թթ.) ստեղծվեց սեպական սեպագրային համակարգը (ավելի քան 200 նշան՝ ձախից աջ գլորյամբ), որով մեզ են հասել ավելի քան 600 մեծ ու վոքք բնագրեր՝:

Վանի քաղափորության անկումից մինչև քրիստոնեության լրջումուճը Հայաստանում զործածվում են այբբենական գրային համակարգեր (ի տայբերություն նախկին քառային ու վանկային համակարգերի):

Ք.ա. III դարից սկսած գործածվում է համարենք՝ իր այբուբենով (ծախից աբ գրություն, 24 տառ): Մեզ են հասել զգալի բովո՞ւ համարեն արծամնագրություններ նախարրիատոննեական Հայաստանից⁶:

Ք.ա. II - Ք.հ. II դարերից մեզ են հասել արամեոտառ արծամնագրություններ (առից ճախ գրություն), որոնց վերծանությունը և լեզվի խնդիրը չի կարելի համարել վերջնականապես պարզված⁷:

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հնավայրերից գտնվել են քաղմարիթ գրակիր առարկաներ, որոնք այստեղ են հայտնվել ռազմական, առևտրա-տնտեսական, մշակութային ու այլաբնույթ ծախքերությունների արդյունքում (օր՝ եգիպտական հիեթոգլիֆիկերով կնիքները⁸, միջագետքյան սեպագրերով առարկաները¹¹, Խոնդեական բանակների Հայաստանում թողած լատիներեն արծամնագրությունները¹² և այլ մյուսեր): Մյուսը բնակա չեն կազմում հայաստանյան դպրության մասը, սակայն մտնում են նախարրիատոննեական Հայաստանի գրային հուշարձանախմբի մեջ:

Նախարրիատոննեական Հայաստանից հայտարերված գրավոր մշակույթի հուշարձանները կարելի է խմբավորել ըստ մի քանի հատկանիշների:

Ըստ ժազգման և պատկանելույթյան՝

ա) Հայաստանում տեղծված պատկերագրային համակարգեր (Ք.ա. V-III հզ. պատկերագրությունը, Ք.ա. III-ի հզ. գծային գրերը, Վանի քաղաքագրության (բխախնա-տրարտական) մեհենագրությունը),

բ) օտար ժազգում ունեցող, քայք Հայաստանի բնիկների կողմից կիրառված գրային համակարգեր (խերա-լուվիական հիեթոգլիֆիկան, ասուրական սեպագրերը, տեղական բխախնա-տրարտական) սեպագրերը, Խոնդեական և արամեական այբուբենները): Հատուկ ուշադրության են արժանի դրանց կիրառման տեղական առանձնահատկությունները:

գ) Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված, սակայն օտարների կողմից ստեղծված գրակիր հուշարձաններ, որոնք, ինչպես նշվեց, չեն կատրղ համարվել հայաստանյան դպրության մասը:

Ըստ գրային համակարգի բնույթի՝

ա) քառային (ալբավային է, բերես, Ք.ա. V-III հզ. պատկերագրությունը, գուցե նաև Ք.ա. III-ի հզ. գծային գրերը),

բ) քառա-վանկային (խերա-լուվիական հիեթոգլիֆիկան, ասուրական սեպագրերը, Վանի քաղաքագրության (բխախնա-տրարտական) մեհենագրերը և սեպագրերը),

գ) այբբենական (նունական և արամեական այբուբենները):

Ըստ զբանշանների արտաքին տեսքի՝

ա) պատկերանշանային (Ք.ա. V-III հզ. պատկերագրությունը, խերա-լուվիական հիեթոգլիֆիկան, Վանի քաղաքագրության մեհենագրությունը),

բ) գծանշանային (Ք.ա. III-ի հզ. գծային գրերը),

գ) սևարձանային (ասուրական և բխախնա-տրարտական սեպագրերը),

դ) առատային (խոնական և արամեական այբուբենները):

Նախարրիատոննեական Հայաստանի գրավոր մշակույթի հուշարձանները կարելի է խմբավորել նաև ըստ *զբանայրի, արձամնագրությունների*

բախանյակության, գրության ուղղության և այլ հատկանիշները, որանց կանդրադառնանք այլ աղբյուրով:

Հազարամյակների ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված գրավոր մշակույթը չէր կախյալ անհետևանք կորչել, և մայրաքաղաքի դպրության կատարելությունը պայմանավորված էր մասնախառնության շրջանում արժանավորված գրային մասնագրությանը¹⁾:

MOVSISYAN ARTAK

NOTES ON THE GENERAL CHARACTERISTICS OF THE WRITING CULTURE OF PRE-CHRISTIAN ARMENIA

(Summary)

There are eight writing systems used in pre-Christian Armenia and a lot of inscriptions of foreign origin found in Armenian Highland.

Author tries to give the general characteristics of writing culture of pre-Christian Armenia according to their *origin and belonging* (native, imported, foreign), *writing systems characteristics* (logical, logo-syllabic, alphabetic), *outward appearance* (pictorial, linear, coniform, letters), *content of inscriptions*, as well as *direction of writing* and other properties.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

1. Նախաքրիստոնեական Հայաստանի դպրության մասին պատկերավոր մատենագրական հարստությունների ծավալաբարդ տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոնեանոթիա (ՀԺՊԲ), հ. 1, էջ., 1981, էջ 619-622:

2. Հայկական լեռնաշխարհում գրի ստացման մասնավոր խնամքները և ստորագրության (տե՛ս Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի բազիլիկայի դպրության (Բիլայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը, Ե., 1998, էջ 51-54, 74 և հղված գրականությունը):

3. Տե՛ս Ա.Ե.Մովսիսյան, Հայաստանի գծային գիրը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVIII, Ե., 1999, էջ 202-210 (և հղված գրականությունը):

4. Laroche E., Les Hieroglyphes Hittites, Paris, 1960; Дунаевская И.М., Язык хеттских иероглифов, М., 1969; Косян А.В., Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей, Ер., 1994, с. 8-15.

5. Հանակարգի մասին հանգանակներն տե՛ս Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի բազիլիկայի դպրության (Բիլայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը, Ե., 1998:

6. Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с. 117-118, 125-131, 323-327; Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ер., 2001, с. ....

7. Köllig F.W., Handbuch der chaldäischen Inschriften, I-II, Graz, 1955-1957; Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960; Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ер., 2001.

8. Աշխարհի անունական Հայաստանի հուշարձան արձանագրությունների մասին տես Թրեвер К.В., Очерки по истории культуры древней Армении (III в. до н.э. — IV в. н.э.), М.-Л., 1953, с. 104-161, 174-211, 224-261, 271-288; Лунин Б., Археологические находки 1935-1936 гг. в окрестностях станции Тульской и Даховской близ Майкопа, ВДИ, 1939, N 3, с. 220-223; Гюль Г.И., 2000 лет армянского театра, т. I, Театр древней Армении, М., 1952, с. 377-388; Lipinski E., Studies in aramaic inscriptions and onomastics, Leuven, 1975, p. 197-208; Ростовцев М.И., Апаранская надпись царя Тиридата, (Амийская серия, N 6), СПб., 1911; Տաշական Հ.Յ., Արամերենի գրությունները արձանների պատերի վրա, «Հանդես Ամսօրտա», 1933, 3-6 (մարտ-յունիս), էջ 211; Մերկյով Ա.Ա., Հունարեն դանդանակյան արձանագրությունը գտնված Վաղարշապատում, տես Քաջանբար Ա., Հին Վաղարշապատի պեղումները, Յեր., 1935, Հավելված I, էջ 75-83 (հուլիսին և օգոստոսին), Հ.Ա.Մանանդյան, Գառնիի հուշարձան արձանագրությունը և Գառնիի ներսնական թանգարի կառուցման ժամանակը, էր., 1946; Արամերենի Ա.Ա., Գառնիի հուշարձան արձանագրությունը, «Էջմիածին», 1947, մարտ-ապրիլ, էջ 61-72; Թրեвер К.В., Надпись о построении армянской крепости Гарни, Л., 1949; Манандян Я.А., Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, «Տեղեկագիր», 1951, N 4, էջ 9-35; Аракелян Б.Н., Гарни, I, Результаты работ археологической экспедиции Института истории АН Арм. ССР 1949-1950 гг., Ер., 1951, с. 59-68; Մարգարյան Գ.Խ., Գառնիի հուշարձան արձանագրության շտրջը, «Տեղեկագիր», 1956, N 3, էջ 45-56; Բարթիկյան Հ.Ա., Գառնիի հուշարձան արձանագրությունը և Առվան ձորնեղենի, ՊԻՀ, 1965, N 3, էջ 229-234; Կրկաշարյան Ա.Չ., Եղև ձի անվան Գառնիի հուշարձան արձանագրության մասին, ՊԻՀ, 1965, N 3, էջ 234-238; նույնի Գառնիի և Ապարանի հուշարձան արձանագրությունները, ՀԺՊՁ, էջ 359-363, և այլն:
9. Մի արձանագրությունների հրատարակումները տես Винников И.Н., Об одной арамейской печати в собраниях Государственного Эрмитажа в Ленинграде, Краткие сообщения Института народов Азии, 86, История и филология Ближнего Востока, Семитология, М., 1965, с. 18-19, рис. 1-2; Lipinski E., Studies in aramaic inscriptions and onomastics, Leuven, 1975, pp. 197-208; Борисов А.Я., Надпись Артаксия (Арташеса), царя Армении, ВДИ, 1946, N 2, стр. 97-107; Թրեвер К.В., Очерки по истории культуры древней Армении (III в. до н.э. — IV в. н.э.), с. 162-173; Дьяконов И.М., Старкова К.В., Надпись Артаксия (Арташеса), царя Армении, ВДИ, 1955, N 2, стр. 161-174; Тирацян Г.А., Новонайденная надпись Арташеса I, царя Армении, ВДИ, 1959, N 1, стр. 88-90; Dupont-Sommer A., Les inscriptions arameennes trouvees pres du lac Sevan (Armenie), "Syria", XXV, 1-2, 1946-1948, p. 53-66; Perikhanian A., Les inscriptions du roi Artashes (A propos d'une recente trouvaille epigraphique en Armenie), "Revue des Etudes Armeniennes", 1971, vol. VIII, p. 169-174, pl. III-IV; Ապարան Յեր., Գառնի-Մարտիկոսյանի պեղումները հուշարձանի Հայաստանում, Յեր., 1931, էջ 97; Բարխուդարյան Ա., Յերիկ արամեական արձանագրություն, «Նորերը Հին Հայաստանի մշակույթի պատմության», ՀԽՍՀ Կուլտուրայի պատմության

- ինտիմատի աշխատություններ, հ. 1, Յեր., 1935, էջ 205-214; Գալազյան Ա., Բոլի-աղվանական մի արձանագրություն, ՀԽՍՀ Կուլտուրայի արևմտաբանական ինտիմատի աշխատություններ, հ. 1, Յեր., 1935, էջ 215-219; Տիրացյան Գ., Արտաշես Ա-ի արանձանապան նյութազուտ արձանագրությունը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, N 10, էջ 105-109; Периханян А.Г., Арамейская надпись из Гарни, ԳՐՀ, 1964, N 3, էջ 123-137; Периханян А.Г., Арамейская надпись из Зангезура, ԳՐՀ, 1965, N 4, էջ 108-128; Perikhanian A., Une inscription arameenne du roi Artases trouvee a Zanguezour (Siwnik), "Revue des Etudes Armeniennes", 1966, vol. III, p. 17-29; Perikhanian A., Les inscriptions du roi Artashes (A propos d'une recente trouvaille epigraphique en Armenie), "Revue des Etudes Armeniennes", 1971, vol. VIII, p. 174; Аракелян Б.Н., Арташат, 1, Основные результаты раскопок 1970-1977 гг., Ереван, 1982, с. 31, табл. ХLI; Perikhanian A., Inscription arameenne gravee sur une coupe d'argent trouvee a Sisian (Armenie), "Revue des Etudes Armeniennes", 1971, vol. VIII, p. 5-11, pl. 1-II; Տիրացյան Գ., Արտաշես I-ի ևս մեկ նյութազուտ արանձանապան արձանագրություն, ԳՐՀ, 1977, N 4, էջ 254-259; Хуршудян Э., Монета Митридата царя Тоспа, «Արձագրք և Արքիվ Սրբերի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XVII, Եր., 1998, էջ 167-174, և այլն:
10. Пиотровский Б.Б., Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза, "Советская археология", 1958, N 1, с. 20-22.
11. Տնի օրինակ Ханзаян Э.В., Саркисян Г.Х., Дьяконов И.М., Вавилонская гиря XVI в. до н. э. С клинописной надписью из раскопок Мецморар, "Древний Восток", 4, Ереван, 1983, с. 113-122.
12. Тревер К.В., Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н.э. — IV в. н.э.), с. 212-224, 262-270; Առարկյան Բ. ....
13. Ասաֆյան Ա.Ե., Նախաանաշտոցյան Հայաստանի գրերն ու դարձրույնը քրդի ուղեգրային գրականության ստեղծման նախադրյալներ, «Ուղեգր» (առարկայից, հրատ. ընթացում):

ՀԱՅ-ՌՈՐՈՒՆԵՐԻ ԹՎԱԿԱՆԱԿԸ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ՏԵՎԱԲԱՆՈՒՄԸ՝ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿՏՐՎԱՆՔՈՎ

Քազմադասյա իր պատմության ընթացքում՝ հաճախ զրկված լինելով պետականությունից և մշակութային կյանքի համար անհրաժեշտ տարրական պայմաններից, հայ ժողովուրդը ոչ միայն այնքան տուժում է գտնվել դիմադրելիս առաջնան մշտնջենական փորձով, այլ նաև կարողացել է իտալալ ճանապարհի իր մեջ տարալուծել քազմաթիվ այլընթիվ խանդավառները: Ահա որանցից մեկն էլ մատավորայն 10-րդ դարում Հնդկական քրիստոնեությունը էյուսիա-արևմտյան շրջաններից դուրս եկած և 11-12-րդ դարերում Պատմական Հայաստանի տարածքում հայտնված «թափառական» երկրորդայն կրազ հանրաժայտ ժողովրդի՝ գնչուների, մի մասն էլ՝ որը և ծնունդ տվեց *բաշա*, *հայ-բաշա* կամ *ժաղազայ* *հայ* անունով հայտնի՝ այժմ այդն էրնիկ ինքնուրքան բոլոր ազիանիչներով հայ ժողովրդի անքակտելի հատկանիշներից մեկն²: Այն, որ ներկայիս գնչուների արևելքից դեպի արևմուտք գաղթի ուղին անցել է Պատմական Հայաստանի տարածքով վկայում են մոտ 50-ի հասնող հայերեն վախատություններից *ռոմանիում* արևմտյան գնչուների լեզվում:

Սեփական գաղտնակեզվով՝ *բաշայերենով* կամ ինչպես իրենց են այն կոչում *ռոմանիումով*, հայ-բաշաները իրենց անվանում են *հոտ* կամ *հոտեր* (իզ.՝ *hotaenik*, *hotaenac*)՝ մի անուն, որը արևմտյան գնչուների *հոտ* (իզ.՝ *rotta*) և ափական գնչուների *ժոտ* (իզ.՝ *dotan*) ինքնանվանումների հետ միասին տեսնում է առևտրական *տոտա* - «կրածիչուների և երգիչների ցածր կատարյալ ներկայացուցիչ» եզրից: Հայերենում համատարած կելավով նրանց տրվող *բաշա* անվան ամենափող գրաված «այտությունը, ինչքան մեզ հայնի է, հանդիպում է 1699թ. ախթարին հասցված «Չարտերա Մարտազն Պատմագրություն» երկում: Հեղինակը՝ Հոգիանավանքի տարվազազ Ջաբարիտ Քանաքեռցին, «Պատմագրության» «Հասն Մանկանցն Մոլոպկույ» վերնագրից կտրո ժԱ [31-րդ] գլխում, Հավուգ-Մուսի փարսապետ Մարկոս Ճողապետա խոսքերից մեջ է քերում մի պատմություն, ըստ որի, իբր, Հասն Արարոց, ցանկանալով դարգել, քն որ լեզվով է խոսել Արամ մափառայրը, երանայում է Սպահանի շրջանի բոլոր ազգերից հավաքել ծծկեր մանուկներ և նրանց պանիկ մեկասացված վիճակում՝ տեսնելու համար, քն սրանք որ լեզվով կելտեն խոսել: Ահա այստեղ էլ՝ քրիստոնեա ազգերի շարքում, հիշատակվում է *բաշա* անունը. «Եր ժողովալ մանկունս ՚ի Է՝ [20] ազգաց, որք գտան յԱսպահան, որք են ՚ի քրիստանից է [7] ազգ, և յայ ազգաց ժ՛Գ [13]: Եսին ՚ի քրիստանիցն՝ այտրիկ են. Հայ, Յուզ, Լատին, Ատրի, Կլոս, Արուսն, Բաշա» (Քանաքեռցի, 1870, էջ 56): Ընդհանր մի քանի տասնամյակ անց Արամում Երևանցին իր «Պատմություն Պատմագրության» երկի «Ծ՛Է որպեսք ժաղալի պատմաբանի ափն ռոմանից գերևան» խորագրով է գլխում, պատմելով Օսմանյան զորքերին 1924թ. երևանցիներից ցույց տված դիմադրության մասին, հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում հայ-բաշաների և, մասնավորապես, երևանում նրանց քվարանակի և տեղաբաշխ-

ման մասին: «*Ի յայտարար անդ ի անդին, որ Կոմիտի լսող անվանվիր, Էլն յգիտատենևարք փոշարք, Ե՛ [100] ասն, մեծասանն և յաշարհարար, փարքն գինու արտադրարքին»* (Արևածղի, 1938, էջ 16): Գումարված խորհրդակցարքյան ընթացված հայ-քոչանկերի առաջնորդներէից մէկը՝ Կապարու Թարսուրեանը, ղեկնելով ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներէից Գրիգոր վարչապահալն, հայտարարում է. «*Մտղարայեա, անաստիկ ևս գերկտ հարկեր յաշարհարարիկ երխասասարցոյ տնիս, որոց ամենքեանմն տնին գզնն և փարքն են որոց և իրացանց արժանիկոց»* (անդ.): Ուշագրավ է, որ Երևանցին գործածում է *փոշարջ* ձևը, որն անշուշտ արդյունք է արևմտամայ արաստանորքյան⁵: Մինևուրն մամանակ նույն զլոխ երկու այլ անդեկամ համեղարում ենք *քոշայ* տարբերակին, աչալեա՝ «*Ազգ եզն քոշայիցն, որք յայլ յազո կալին, եկնմ հասին անդ երկր հարկեր մանգամայն և մայա եզկ պարկ և յգիտեկա, յարքեցին յշնամեայ խնամարն Ստատոյ.*...» և «*Յայնմ նուսգի շարք հարկեր սպասագներ ի հայոց անախ և քաստոն քոշայք եպնմ խոցր և անկան ի մահինն, այլ ոչ միտան»* (անդ., էջ 18-19):

Որքան մեզ հայտնի է թագարաններին ցարդ շի հուշարվել պարզիկ *քոշա* բառի ծագումը: Մեր կարծիքով, սակայն, բացը տալիս լին է քան 17-րդ դարում սրա առաջին գրավոր վկայությունը և հավանարքո պնաս է դասվի բնածայեանկան կամ ննչ:տնաստարին (խղիշտնիկ) ծագման անմանների շարքին, ինչպես օրինակ՝ *գջլու, գազա* և այլն⁶: Այն արևմտամայ արաստանորքյանը՝ *քոչա* ձևով, վոխասով է մաւ յորքերննի անաստիկական բարբառներում և մինչև օրս է գործածական է ներկայիս Թուրքիայի սարածքում ապրող՝ 1915թ. զեղասպանությունից հետո մահնեղականեցած, բայց դեռևս հայկական ինքնագիտակցությունը հայ-քոչանկերի անշարքյանը: Հայ-քոչանկերի համար որպէս ամվանում սակալ գոյացրելուն կիրառւում էիննմ *մաղազորո, հայ մաղազորո, մաղազայո* հայ եզրերը, որոնք, անշուշտ, արդյանք են վերջիններիս մաղազործության արիւնտով և ընդհանրապէս կյուսանո իրերի (կօզով, գամբոյող, տալա և այլն) արատաղորքյանը գրգղկելու: Հայ-քոչանկերը հաճախ գերադասում են ոչ քոչային ներկայանալ եննց այս անունով:

Տեղարաշխտոց և յվարանակը: Հայ-քոչանկերը ներկայումս բնակվում են Հայաստանում, Կլաստանում և Թուրքիայում: Նրանց բվարանակի մասին ճշգրիտ վիճակագրական տվյալներ չկան⁷:

Հայաստանում հայ-քոչանկերը անդարաշխվում են.

Երևան - Ըսնարեղի Բաշի թուղ կամ Ժամի (Մաղք Հակոբ նկղեղի) Դաս կղզվող հատվածում՝ մոտ 140 ընտանիք, Մաղի թուղի Բաշի Մաղխ կամ Բաշի թուղ անվանվող մասում՝ մոտ 70 ընտանիք, Նոր Նորքի գանգվածներում՝ մոտ 12 ընտանիք, Ըննգաղիքի Բաշի Մաղխ յաղտմասում՝ մոտ 8 ընտանիք, Մաղաղամ՝ 5 ընտանիք, Նոր Ավանում՝ 3 ընտանիք: Հայ-քոչանկերի ստանձնին ընտանիքներ կան նաև Երևանի այլ շրջաններում *Ըննիկարաղլան պաղտալում, Զարբախում* և այլուր:

Այժմ երևանորակի քարծամ հայ-քոչանկերի գերակշիւ մասը ներկայիս Հայաստանի Հանրապետություն է ներգաղթել 1915թ. հետո Արևմտքոչանկ Հայաստանից՝ Կարինից (Էրզրոմ), Թասներ վաղերից, Կարսի մարզից

և Սեբաստիայի ցամաքային՝ հաստատվելով Երևանում 1950-ականներին
հետո միայն:

Երևանում մինչև 1960-ական թթ. հայ-քաղաքներ են ապրել մահ մեր-
կայիս *Պուշկինի տաղանթներ*՝ այժմ Ելիսասարքուրյան պալատին հարող
բաղամասում, որը կազմում էր *Քաչի Թաղ*: Այստեղի քնակիչների տեղափոխ-
վել են *Նորի գանգաժամների* նորակառույցներ (Մինասյան, 1995, էջ 5):
1920-40-ականներին այսօրվա քաղաքապետարանի շենքի հիտնամասում՝
նախկին *Յակոբ Անյոս* կազմող տարածքում ևս ապրել են հայ-քաղաքներ,
որոնք տարածքի շինարարական իրազման հետևանքով սփռվել են Երևանի
տարբեր շրջաններում (անդ ՚):

Գյուճիկ - Քաչի Մալլա կազմող բաղամասում՝ մոտ 15 ընտանիք: Մտածա-
վառս 10 ընտանիքներ էլ ապրում են Գյուճիկի տարբեր մասերում: Մյուսն
բոլորն էլ Ներգաղթել են 1829թ., որոշ մասը՝ մահ: 1915թ. -ից հետո, հիմնակա-
նում Կարինից և Թասենի գյուղերից, մասամբ՝ Կարսից:

Վանաձոր - Քաչի Թաղ հաստատվում՝ 4 ընտանիք, որոնք 1929թ. Կարինից
ներգաղթածներ են:

Արտաշատ - 6 ընտանիք: Այստեղ են հաստատվել 1960-ական թթ. Կարինից
և Թասենի գյուղերից 1915թ. ներգաղթածներ են:

Արզուման - մոտ 4 ընտանիք: Հաստատվել են 1970-ական թվականներին:

Նոր Խարթեղ - մոտ 20 ընտանիք: Ներգաղթել են Հունաստանի Սալոնիկ
բաղաքից 1948-ին: Սաղոնիկում ապաստանել էին 1915թ. վախճելով
Ստամբուլից:

Կոտայքի մարզ - Ջնարեք գյուղում՝ 3 ընտանիք: Այն նախկինում կազմում էր
Քաչի գյուղ: 1915թ. Երզրումից և Կարսից ներգաղթածներ են: Քանաքեռի
հայ-քաղաքների որոշ մասը ևս մինչև այժմյան քնակուրյան վայրում
հաստատվելը սպրել է այս գյուղում:

Վրաստանում հայ-քաղաքները բնակվում են հիմնականում հայաշատ
շրջաններում:

Ախալքալաք - Քաչի Մալլա բաղամասում՝ մոտ 35 ընտանիք: Առանձին
ընտանիքներ բնակվում են մահ Ախալքալաքի շրջանի գյուղերում:

Ախալցխա - հիմնականում *Քաչի մալլա* կամ *Վերի Պյան* կազմող
բաղամասում՝ մոտ 18 ընտանիք:

Ճաղկաշի շրջան - Դամաղս գյուղում՝ մոտ 25 ընտանիք, *Դրոզ-Զինյա*
գյուղում՝ 6 ընտանիք: Առանձին ընտանիքներ բնակվում են մահ քում
Ճաղկա ավանում:

Շաղափրի շրջան - Հանուրյան գյուղում՝ 5 ընտանիք: Ներգաղթել են 1924թ.
Ստամբուլից:

Հայ-քաղաքների որոշ ընտանիքներ կան մահ *Թրիխիում*, *Գալիում*
և *Աջադիսյում*, որտեղ մյուսնք տեղափոխվել են հիմնականում Ախալքալա-
քից և Ախալցխայից վերջին տասնամյակների քնրագրում:

Վրաստանաբնակ հայ-քաղաքների գերակշիռ մասը այս տարածքնե-
րում հայտնվել է 1929թ.՝ ներգաղթելով Կարինից և Թասենի դաշտի
գյուղերից:

Թարքիսյան հայ-քաղաքներ են բնակվում:

Արզվինի (Արսվինի) գավառ - 6 գյուղերում՝ 80 ընտանիք, 445 կազ:

Արյանոնի (Արյանոն) գավառ - 15 գյուղեկամ՝ 93 ընտանիք, 938 հոգի:

Բարչխայի (Բարչքայի) գավառ - 8 գյուղեկամ՝ 27 ընտանիք, 258 հոգի:

Սափաստի գավառ - 21 գյուղեկամ՝ 74 ընտանիք, 785 հոգի:

Նշված բոլոր վայրերում հայ-բուշանների ընդհանուր թիվը կազմում է 2 487 անձ (Bennighaus, 1991, p. 49):

1968-74 թթ. ընթացքում թուրքական իշխանությունների կազմած գաղտնի զեկուլցում Արյվիի շրջանում հաշվվել են 1 879 փոշա (խնա՝ հայ-բուշա) (անդ.):

Ըստ որս նովյալների ցարտը հայ-բուշաներ են բնակվում մահ. Կաս-տանոնի, Կարսի, Աղյիի, Էրզրոմի, Էրզինջանի (Երզնկա), Սփազի (Սե-րաստիայի), Քարսի (Շիդյակի) և Ռիզիի շրջաններում: Ռուսագրավ Լ. որ Ստամբուլի հայերը բաշա են կոչում Կաստանոնի բոլոր հայ բնակիչներին անխտիր:

Հավանական է համարվում, որ Քուրքիայում հայ-բուշանների ընդհա-նուր թիվը կարող է հասնել մոտ 20 000 մարդու (Bennighaus 1991, p. 49):

Անցյալում հայ-բուշանների տեղաբաշխման և թվաքանակի վերաբեր-յալ գրականության մեջ սովա են ոչ միանշանակ՝ հասնախ իրարամերժ տվյալներ, որոնք, մահ սղյուսակների տեսքով, մենք կներկայացնենք ստորև: Ինչպես արդեն վերևում սովեց, հայ-բուշանների առաջին վիճակա-գրությունը բերում է Արթնամ Երևանցիի, 1724թ. 100 տուն Երևանի Կոնդ բաղամասում, որոնք, փաստորեն կարող էին դուրս բերել 200-300 մարտիկ (Երևանցի, 1938, էջ 16, 18-19): Ըստ Սեբասթ արքեպիսկոպոս Ամրատեան-ցի, Երևանի Կոնդ (Քափարաշ) թաղի հայ-բուշաններ, լինելով Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթածներ, 1700թ. այստեղ լին տեղափոխվել Հրազդան գետի աջ ափին գտնվող Երևանամերձ Նոշազուղից (Ամրատեանց, 1895, էջ 8): Նայն նեղիժակի վկայությամբ, դեռևս 19-րդ դարավերջին կանգուն էին Նորազուղի նրանց եկեղեցու պատերն ու բնը (անդ.):

Ուսանական Կայսրությանը միացված Երևանի մարզի հայ բուշանների մասին սեփական հաշվարկների համաձայն տեղեկագրում է Սոսոս-ը.

Աղյուսակ 1. 1829-32թթ., ըստ Սոսոս-ի (1852, c. 539)

Տեղաբաշխումը	թիվը	անվանումը
Армянская Область	46 селенств 101 муж. 94 жен.	коша армянские
Армянская Область	4 селенств 9 муж. 8 жен.	коша татарские ¹

Բարսի-ն զեչումներին նվիրված իր հայտնի երկում ամբողջությամբ մեջ է բերում բողոքական բանասնա Ա. Ի. Michael-ի մտմակը, որտեղ տվյալներ կան Քուրսի (Երվակիայի) հայ-բուշանների թվաքանակի մասին.

Տեղաբնակչությունը	քիսր	անվանումը
Tokat	170 persons (30 households) 90 male 80 female	Posha, Lom
Moeshovan (Մարզվան)	150 families	Posha, Lom
Bozook (Բոզոկ)	most numerous	Posha, Lom

Քասթի-ի նիւնիւնով E. Г. Веденцаев-ի տրամադրած ձեռագրի, М. П. Мелисс-ի հատորյալ բանաւոր տեղեկությունների և Ռուսական Կայսրության սուլտանական վիճակագրության վրա, ներկայացնում է նետեյալ տվյալները.

Տեղաբնակչությունը	քիսր	անվանումը
Ахалцихский уезд, Апхурский участок, селения Мугарет и Звигана	54 душ	пыгани, боша
Тифлисская губерния, Палка	---	пыгани говорящие по армянски
Елизаветпольская губерния, Карааг	Небольшое число	пыгани (боша)
Эриванская губерния	Небольшое число	боша
Армянский округ	100 душ	пыгани, боша

Արևելյան Հայաստանում, մասնավորապէս, Սեբաստիայի վիլայեթում նախ-ընթացների տեղաբնակչական և բնակարանակի մասին առաջնակարգ նշանակության տեղեկություններ է տրամադրում Գարեգին արքեպիսկոպոս Սրբանձոյանցը.

Տեղաբաշխումը	քիվը (անձ)	անվանումը
Հապին Գարսեխարի մյուրասարիֆուրյուն, Մլավերի գյուղ	250	մաղագուրծ
Սամսոնի մյուրասարիֆուրյուն, Պաշքա քաղաք	290	մաղագուրծ հայք
Ամասիո մյուրասարիֆուրյուն, Մարզվան քաղաք	481	մաղագուրծ (քոչա)
Ամասիո մյուրասարիֆուրյուն, Վեզիր-Քյուխու ավան	280	մաղագուրծք
Ամասիո մյուրասարիֆուրյուն, Զիլե քաղաք	93	մաղագուրծք

Նույն աղբյուրը նշում է, քե *Վեզիր Քյուխյունն մինչև Գարսամոնի կը տարածվին Հայ Մաղագուրծաց բնակությունները, և իրենց կեղյան կը համարվի Պոլսալո: Ասոնք զարմանն մինչև ձմեռն կը սիրովին գեղեր և քաղաքները մինչև Սեասա (Սեբաստիա), միայն ձմեռը իրենց խորհրմները կը քաշվին: ... Պոլսալո Մաղագուրծ Հայոց քիվը 6-7000 կը հաշվեն, ի քաց առյալ անոնք որ այլ և այլ քաղաքաց և գյուղից մեք բնակություն հաստատում էին» (էջ 200):*

Հայ-քոչաների ուսումնասիրության ուսովիրաներից Գրվադը Վանագեանը, հենվելով սեփական դիտարկումների վրա, ներկայացնում է տվյալներ Ռուսական Կայսրության կովկասյան տիրույթներից.

Սեդատակ 5. մինչև 1892թ., ըստ Վանգեանի (1892, էջ 1047-48)

Տեղաբաշխումը	քիվը (տոմ)	անվանումը
Մխալալաք	25	հայ քոչա
Մխալալա	16	հայ քոչա
Ալեքսանդրապոլ	40	հայ քոչա
Ղարս	25	հայ քոչա
Ախալքալաթի գավառ, Եխանյա գյուղ	8	հայ քոչա
Մալկայի վիճակ, Դամալա գյուղ	20	հայ քոչա
Մալկայի վիճակ, Ղրղ-քիլան գյուղ	4	հայ քոչա

Հանձնայն նույն հեղինակի. «Այնչի մեծ բոխի է կիմ անհատիս աստանդան կանցով արտոյ բաշանի կամ վերջին արտոնագրով [1878-79թ. թուս-թորքական արտոնագրի] միտնամ երկրորդնկամ, ատակուսայն Արարիայի Փռննի և Փարսուզ իշխան գազաննկամ: Այս վերջիննկի թիվը գնր մտապորուսայն չիմ կարոյ գնի ...: Եղա ինայ-բաշաննիքի մեծագույն մարտ արայամ է Տաննա-Հայաստանում, գրիտոլուսայն Սինուցի և Քոխաքի (Եկրոկնա) կարմնք» (Վանցեան, 1892, էջ 1047):

Աղյուսակ 6. մինչև 1894թ., ըստ Վանցեանի (1894, էջ 1074)

Տեղաբաշխումը	քիվը (տոն)	անվանումը
Ալեքսանդրոպոլ և գավառ	55	հայ-բաշա
Ալեքսանդրոպոլի գավառ, Քուս-Ախալուք գյուղ	2	հայ-կարոլիկ-բաշա
Կարս քաղաք	20	հայ-բաշա
Կարսի գավառ, Չալիմ գյուղ	20	հայ-բաշա
Ախալքալաք և գավառ	31	հայ-բաշա
Շարկա	20	հայ-բաշա
Ախալցխա	16	հայ-բաշա
Օւրի և գավառ	17	հայ-բաշա

Սինույն արդյուք տեղեկացնում է, որ «Եղանի կամ մակ Կարնամ և իր շրջակայքում, զնայի Տրսուցքոն տանոյ մանապարիք ջամ առ ջրիք» (Վանցեան, 1894, էջ 1075): Գնահատելով հայ-բաշաննի քնդիանուք թիվը նրանց բնակուրքան բոլոր փայքերում, Վանցեանը գրում է. «Համեմայն զնայ բաշաննիքի թիվն անբաղքովն է հարմանուկան է սր 15 000 -ից անց չիմի» (անդ., էջ 1076):

Այն քաղաքի հայ-բաշաննի մասին տեխական դիտայկումններն է ներկայացնում Շանիկեանը.

Աղյուսակ 7. մինչև 1895թ., ըստ Շանիկեանի (1895, էջ 60)

Տեղաբաշխումը	քիվը (տոն)	անվանումը
Այն քաղաք, «Արին թուղ» Խմկանուքի մոտ	10-15	հայ բաշա, մաղազորք

Նույն հեղինակի տվյալներով Այնի հայ-բաշաննիք այստեղ են հաստատվել Սեբաստիայից (Սուսսո) և Տյուրիկից: Այնի հայ-բաշաննիքը Շանիկեանը տեղեկացել է, որ վերջիններս բնակվում են մակ Մալաքիա և Կանախ քաղաքներում (անդ., էջ 61, 64):

Այն քաղաքի հայ-բաշաննի մասին Քլեանը գրում է. «... իրենց կարգին կիմնամ են հարապարտուպք միտնայն տնկյով թաղ մը - Բաշա-

մկրտ քաղ տնօրէնք - ակնդիմ տնօրէն. քաղաքին քարտանքը Կապանա շրտան աղբ. Ինկնամարին ակունքի աջ թևին վրտտ (ՃՃԿԱՏՏ, 1943, էջ 54):

Նրվանդ Լալայանը Տախտարին նվիրվամ իր տտմնասիրտքյան մնջ անդրարտառտմտն է նան Ախալքաղաքի հայ-քաղանկրին.

Աղյտտակ 8. մինչև 1896թ. ըտտ Լալայանի (1983, էջ 87)

Տեղարտաշտտմը	թիվը	անվանմը
Ախալքաղաք քաղաք	17 տտմն՝ 40 հոգի	հայ-քաղա

Վրքտնես Փափաղանցը օգտվելով, վերտում մեր մնջ թրտամ աղբյտրննրից և իր կտմնից ինչտտտակվաղ հեղինակննրից, տրտամաղտամ է հետևյաղ տվտաղննրը՝

Աղյտտակ 9. մինչև 1898թ. ըտտ Փափաղանցի (1899, էջ 34-35)

Տեղարտաշտտմը	թիվը (տտմն)	անվանմը
Քոլքար	ափնի քտն 6000 հոգի	հայ-քաղա
Ատրղվան	481	քաղա
Մեղիղ-Քյոնիտտ	280	քաղա
Ձիղե	93	քաղա
Քաշիքա	290	քաղա
Էրզրտմի վիլայեր, Էրզրտմ քաղաք և Քառննի գյողեր (Ալջարքտք, Ռտրքտն, Հատտան-ղաղե, Հերքև ևն)	300	
Կաղա	20	քաղա
Կաղաի Ձաղիմ գյող (քաղա-Ձաղիմի)	20	քաղա
Ախտարտար	31	քաղա
Ախտաղիտա	16	քաղա
Օղբի և շրքտկաղք	17	քաղա
Քոլքաղալի գտմտտ, Մաղկա	20	
Լտոնի	5	

Նտյն հեղինակը նշտմ է. «Հայտտտանի գրքրն տմնն կողմերտմ կարնի է համղիտակը հայ-քաղաննրի. Նրտանը գրվամ, թնակտրտտմննր են հատտտտեղ կամ ափնի միշտն առեղ, միտրտաղաղք են ընտրել այն մտանակննրը, որտնց մնջ հայ ազգարնակտրտտանը ափնի շտտ՝ թաղտտարտյտնը կազմտմ է միտյն Վտտարտրականի մտանակը, տր շտտ թիղ

կան նրանցից: Մեծ թափամբ նրանք ապրում են Մերաստիայի (Միտզ) նահանգում, ... : Կան նաև թռչաններ Ալեքսան, Մարգարեմուն և Փայք-Մախալի զանազան կղզանկում (Փափագեանց, 1899, էջ 34-35):

Հայ-թռչանների թվի վերաբերյալ միակ սրբալուսնական վիճակագրությունը հրատարակվել է 1926թ. մարդահամարի նյութերում:

Աղյուսակ 10. ըստ 1926թ. իստամբուլիական մարդահամարի

Տեղաբաշխումը	քիչը (նույն)	անվանումը
Ընդամենը ՀԽՍՀ-ում	23 14 արական 9 իգական	թռչա
Երևանից բացի քաղաքային վայրեր	8 4 արական 4 իգական	թռչա
Գյուղական վայրեր	15 10 արական 5 իգական	թռչա

Ըստ մի չարք աղբյուրների ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի կեսերը հայ-թռչաններ են եղել նաև Երևանում, Գանձակում, Շամախիսան և Թիֆլիսում, որոնք հետագայում անջողովիմ տարաբաղմոծվել են (Վանցեան, 1897, էջ 1398; 1892, էջ 1018, Փափագեանց, 1898, էջ 35): Թիֆլիսի ձուլված հայ-թռչանների մասին Վանցեանցը գրում է. «...Յրիշիցի հույարամ թռչանիցը այսօր վանաստանաբերությունը են պարտապան, նոցա կույսն են որչի տղեցոս» (1897, էջ 1399):

Բացի այս, նախկինում հայ-թռչաննեղով քնակնգվածության մասին կարող են վկայել թռչա թաղկացուցիչը սրբալուսնակոց հետևյալ պատմական տեղանունները (ՀՀԸՏԲ, 1986, էջ 729).

Թռչա - ավերակ գյուղ Երևանի նահանգի Շարուր-Նախազագյակի գավառում, Շարուրի գաղառն, ճշգրիտ տեղադրությունը անհայտ է:

Թռչա Ղչաղ - գյուղ Հայկական մարզի Երևանի գավառի Շարուրի մահաղում: Երբեմն նիշվում է նաև որպես լքված և ավերված քնակավայր:

Թռչալի գյուղ կամ **Թռչալի Կաղթամ** - գյուղ Արևմտյան Հայաստանում, Խարբեխլի մահանգի Ալեկի շրջանում, Եփրատի ձախ կողմում:

Թռչի Գյուղ - գյուղակ Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառում, Ախուրյան գետի ձախ կողմում: Հետագայում լքվել է:

Մանիտիում: Ստորև՝ աղյուսակի տեսքով՝ ներկայացնում ենք հայ-թռչանների այժմյան տեղաբաշխման և բնակավայրի ընդհանուր պատկերը՝ Հայաստանի և Վրաստանի յուրաքանչյուր ընտանիքը միջին հաշվով համարելով 5 անձ, որն անչալա մեր հաշվարկին ծաղրոյսում է չափազանց մոտավոր քնույր: Բացի այս, նշված երկու երկրի համար մենք աղյուսակում գետեղել ենք աչք վաշտնր տողը, որտեղ տեղադրել ենք 10-ական ընտանիք:

Աղյուսակ 11. Հայ-բուլղոսների աշխնյան տեղագրությանը և թնդիանոսը թիվը

Տեղագրություն	Թիվը (ընտանյակ / անձ)	ճակատամարտ
Հայաստան	310 / 1 550	մոտավոր
Երևան	238 / 1190	
Գյումրի	25 / 125	
Նոր Խարքեյկ	20 / 100	
Արտաշատ	6 / 30	
Վանաձոր	4 / 20	
Ալավյան	4 / 20	
Կոտայքի մարզ- Ցրաքի գյուղ	3 / 15	
<i>Այլ վայրեր</i>	<i>10 / 50</i>	
Վրաստան	99 / 495	մոտավոր
Ախալքալաք	35 / 175	
Ախալցխա	18 / 90	
Օսվրայի շրջան, Դամարա գյուղ	25 / 125	
Ղրղլ-Քիլիսոս գյուղ	6 / 30	
Ախալցխա	18 / 90	
Շարավերի շրջան, Համոնյան գյուղ	5 / 25	
<i>Այլ վայրեր</i>	<i>10 / 50</i>	
Թուրքիա (նս. աղլ. շրջաններ)	274 / 2 487	ճշգրիտ
Արտվինի գավառ, 6 գյուղ	80 / 445	
Արտանուշի գավառ, 15 գյուղ	93 / 938	
Բուրջրայի գավառ, 8 գյուղ	27 / 258	
Օավառտի գավառ, 21 գյուղ	74 / 785	
Ընդամենը	683 / 4 532	մոտավոր

Այսպիսով, ակնհայտ է դառնում, որ սրտանկան կտրվածքով ոչ միայն տանձնաձագակվել է հայ-բուլղոսների տարածման աշխարհագրությունը, այդ նախնական ընդգրկում էր Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը՝ Խարքեյկ, Արաատիայի, Էրզրոմի, Տրապիզոնի վիլայեթները և Կարսի մարզը, բացառությամբ ավելի հարավ գտնվող Կանի և Բյրջիսի (Բաղնջի) վիլայեթների, առև զգալի նվազել է վերջիններիս թիվը, որը աղյուսակ է նաև 1915թ. ցեղասպանության ընթացքում բազմաձևագոր հայ-բուլղոսների նախնիքի:

THE GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION AND NUMBER OF THE
ARMENIAN BOSHA FROM THE HISTORICAL PERSPECTIVE
(Summary)

The article refers to the geographical distribution and number of the Armenian-Bosha – a people of Gypsy origins, who has nowadays lost perhaps all the ethnic criteria that can distinguish it as a minority distinct from the Armenians. The author, based on various sources and his own observations, has for the first time attempted to discuss the above issue from the historical perspective. The comparison clearly shows that one of the main reasons for the limitation of the geographical distribution and decrease of the Armenian-Boshas' number was the Genocide of the Armenians in the Ottoman Empire in 1915, during which thousands of Armenian-Boshas were massacred.

ՃԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գնչուների գաղթի ժամանակաշրջանի, այլընթացիկ և ուղիների վերաբերյալ ակնա է մեծածավալ գրականություն, որի ամփոփ տեսությանը ծանոթանալու համար տես Hancock, 1988:
2. Այս աշխատանքում մենք ամենուրեք գործածում ենք *հայ-բոշա* եզրը՝ տարբ տալով 19-րդ դարավերջի հայալեզու գիտական գրականության ավանդույթին (տես Փավստոսյան, 1899; Վանցեան, 1892) և ջանկանալով շեշտել այս հանրային ներկայումս հայ ժողովրդի անբակտեի մաս համոզյաանալու հանգամանքը:
3. *Փռչալ* մեկ կիրառությունը արևելահայ պատմիչի կողմից անողղակի վկայությունը կարող է համոզյաանալ այն վաստի, որ 1724թ. այդին նրևանարմակ դարձած հայ-բոշաները, քերև, այստեղ էին տեղափոխվի արևմտահայ բարբառների տարածման շրջաններից և Արշահամ Նրևանցին հիշյալ տարբերակը կարող էր լսած լինել հենց նրանցից՝ արևմտահայ արտասանությամբ: Բացի այս, վերտիչյալ գրությունը կարող է լինել նաև ձևազվից արտագրուի կողմից բող արվածվիթակ:
4. Այս մասին մենք պատրաստել ենք մի առանձին հոդված, որը լույս կտեսնի մոտ ապագայում:
5. Խնդիրը բարդանում է մաև նրանով, որ այժմյան հայ-բոշաները անողղությունը հայագած են, սատի և նրանց բխարանակի մասին ճշգրիտ փնճակագրության կազմունց արդեն իսկ անհնային գործ է: Հարատանի և Վլաստանի կտարակցությանը ներկայացվող տվյալներից այլուրեք են լսի մեր անձնական դիտարկումների:
6. Հետաքրքիր է, որ հայ-բոշաները նախընտրում էին ինչ-որ առումով մեկուսացած բնակատեղեր հաստատել կիմնականում քյուրնեի

լանցերին: Մասնավոր գրույթի ընթացքում այս հանգամանքի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրեց Հարություն Մրմառայանը:

7. Շատ ամենայնի *soma tatarcane* անվան տակ գեղեր է հասկանալ այն զենուներին, որոնք ավելի հայտնի են *դարաչի* անունով, սակայն ի տարբերություն իրենց ազգակիցների, բնակվել են հայկական միջավայրում:
8. Փափագեանցը, օգտվելով Մրվանձառայանցից, Մարզվան, Վեղիք-Քյուսիբու, Ջիլի և Բախլա քնակախոյրներում հայ-քուչաների թվի կտրվակցությունը, սխալմամբ գործածում է *տամ դասանիչը*, միջևն սկզբնաղբյուրում հաշվարկը կատարվում է *անձով*:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.

- Երևանցի, Ա. 1938. Պատմություն Պատեղոսագանգ 1721-1736թ. Երևան
Լարսյան, Ե. 1983. Երկեր, հտ. 1. Երևան
ՀՀԸՏԲ 1986. Հայաստանի և Հարակից Երջանների Տեղանունների
Բառարան Կազմ. Թ. Խ. Հակոբյան և այլք., հտ. 1. Երևան
Ծանիկեան, Յ. 1895. Հնոթյանը Ալկնայ. Թիֆլիս
Մինասյան, Հ. 1995 Բուշաներ. *Նարնջ*, N 9(53), էջ 5
Ոսկանյան, Վ. 1998-2001թթ. հայ-քուչաների տամնախոյրյան ընթացքում
գրառած և ծայնագրած դաշտային նյութեր (անտխյո)
Սմբատևանց, Մ. 1895. Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովագլխոլ գառաթի
Մրվանձառայանց, Գ. 1982. Երկեր, հտ. 2. Երևան
Վանցեան, Գ. 1892. Հայ քուչաներ. «*Մարմ*», N 7-8, էջ 1047-1064; N 9, էջ
1310-1321
Վանցեան, Գ. 1894. Պատմական ակնարկ քուչաների անցնալից. *Մարմ*, N 7-
8, էջ 1066-1088
Վանցեան, Գ. 1897. Հայեր Բուշաներից. «*Մարմ*», N 10, էջ 1394-1403
Փափագեանց, Վ. 1899. Հայ-քուչաներ (Ազգագրական տամնախոյրյան).
Արտատպած Ազգագրական Հանդիսից. Թիֆլիս
Փանարեոցի, Ջ. 1870. Չարսթեայ Մարկախագի Պատմագրություն.
Վաղարշապատ
Քնչևան, Մ. 1943. Ալկ և Ալկնցին. Պոքրոնջ [Թախարևսո]
Паткавов, К. 1887. Цыгане. Несколько слов о наречиях закавказских цыган.
Бонн и Карачи. СПб.
Шопен, Н. 1852. Исторический памятник состояния Армянской Области в
эпоху ее присоединения к Российской Империи. СПб.
Benninghaus, R. 1991. Les Tsiganes de la Turquie Orientale
"Tudes Tsiganes" 37(3): 47-60
Hancock, I. 1988. The Development of Romani Linguistics. In M. A. Jazayeri &
W. Winter (eds.). *Languages and Cultures. Studies in Honor of Edgar C.
Polomé*: 183-223. Berlin - New York - Amsterdam
Paspali, A. 1870. Etudes sur les Tchingians ou Bohémiciens de l'Empire
Ottoman. Constantinople

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՐԱՅԱՆ ԿԱԲԵՐ

ՀԱՅ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՌԻԺԻՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՈՒՄ (1902)

Օսմանյան կայսրության ընդլինարի ուժերի Փայլեզի առաջին համաժողովը լուսարանվել է մի շարք աշխատություններում¹: Սակայն սակավ ուշադրություն է հատկացվել հայ քննադատական կուսակցությունների խաղաղաժողովներին: Սույն հորվածում, զգտագրվելով ժամանակի հայ մամուլի նյութերը, կիրթները ավելի համակրյանախորհն անդադարանալ կիշալ խնդրին:

Համաժողովը անց է կացվել 1902թ. փետրվարի 4-9-ը: Նրա նպատակն էր ատանձին գործող կիտորութրական խմբերը և Օսմանյան կայսրության ոչ բոլոր ժողովուրդների քաղաքական կազմակերպությունները միավորել արդարամիայն ռեժիմի դեմ:

Օսմանյան կայսրության հաջատակ ժողովուրդների շարունակվող և ուժ հազարող ազգային-ազատագրական պայքարը կիտորութրերին ստիպում էր հակազդեցություն միքագնել գտնել, որոնցից մեկն էլ կիտորութրական կազմակերպությունների միավայումն էր ու մեկ միասնական կուսակցության ստեղծումը: Երիտրութրերը մայն և առաջ ենքադրում էին կուսակցության շարքերում նրան յուրք տարածայնությունների խաղաղադրում², ինչը հնարավորություն կատր ոչ միայն ուժեղացնելու պայքարը Արդու Համիդի դեմ, այլ նաև լինելու ավելի հզոր, քան ոչ բոլոր ժողովուրդների կազմակերպությունները:

Երիտրութրական բոլոր կազմակերպություններին միավայում էին Արդու Համիդի բռնապետական ռեժիմի տարալծան, 1876թ. սանձանադրության վերականգնման, պաղումնեռի գտնարծան, կրկրում քաշեմդրագոմների անգկազմման, կայսրության ամրութրականության պահպանման հիմնախաղերը: Նրանց հիմնական տարածայնությունները ծավալվում էին կայսրության ապագա պետական կառուցվածքի, սուրանի իրավունքների սահմանափակման, ազգային հարցերի, ինչպես նաև բոլոր նպատակներին հասնելու ուղիների ու ճեքողների ուղեգծի շուրք: Մաննդակարանների մի մասը հակված էին հեղափոխության և բոնի գործադրությունների, իսկ մյուս մասը՝ Սիննդ Ռիզայի գլխավորությամբ, քաղաքականապես դեմ էին դրան³: Տարածայնությունները հատկապես խորպայան թուրքիայի ներքին գործերին եկրոպական միջամտության ամոչությունը կիտորութրերի երկու նշանավոր պարագլուխների՝ Սիննդ Ռիզայի և Սիննդ Սարանեպլինի միջև:

19-րդ դարի 90-ական թթ. կիտորութրերի շարժման կենտրոնը դարձավ Փարիզը: Թուրք ազատականների ծավալած ակտիվ գործունեության չնոր-

քում, որը կրավաստ կլինե՞ր պահպանել Օսմանյան կայսրության ինքնավար երկրների պետական միությունը⁹։

Հնչակյանները Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի ճնշված ժողովուրդների համագործակցության անհնարինությունը քաղաքում էին ժողովարդների հասարակական-քաղաքական գաղափարան տարրեր ստանձանելու գործընթաց փաստով և, հետևաբար, նաև նրանց տարրեր նպաստակների գոյությանը։ Մակայն կայսրության ժողովուրդները տնեին ընդհանուր շահեր, որոնք ավելի ուժեղ էին արտահայտվում, քան մասնավոր շահերը¹⁰։

Հարկ է նշել, որ գաղավարական այս հիմնական տարբերությանից բացի (համերաշխ գործունեության անհնարինությունը), երկրորդական միասնական կուսակցության, որպես այդպիսին, գոյություն չունեք, քանի որ դրանք բոլորն անհատներ էին, որոնք չունեին սերտ միություն, և «նրանց մեջ եղած կապը քաղաքական, հասարակական վիճելուց առելի, արևելքին յատուկ ընտանությունն է»¹¹։

Հնչակյանների և երկաթուղիների միջև քանակազորությունների և կարծիքների փոխանակման արդյունքում, Հնչակյան կուսակցությունը եկավ այն համոզմունքին, որ ազգային հարցերում երկաթուղիների և Արցախ Համալսի վարած քաղաքականության միջև ոչ մի նախան տարբերություն չկա¹²։ Արևմտահայության ազատագրության հարցը քաղաքացիներով Հնչակյան կուսակցությունը նպատակ չունեք Արևմտյան Հայաստանն անջատել Օսմանյան կայսրությունից և առեղծիքի հայրական պետության։ «Արջինս նպատակ էր հետապնդում Թուրքիայի կազմում ինքնավարության հաստատել, որը կհերձակներ կայսրության վիճակը և Թուրքիայում ազգայնաստական կարգեր կհաստատեր։

Այսպիսով, ընդհանուր համաձայնության և փոխվերջման քաղաքական արդյունքում մինչև 1906թ. կասեցվեցին բոլոր անապի հարբերությունները հնչակյան կուսակցության հնչալուսական մարտիներին, դեկալարացիան և երկաթուղիների զանազան հասանքների, խմբակցությունների և նրանց արտագլոխների հետ¹³։

Ինչ վերաբերյալ է երկաթուղիների և դաշնակցականների փոխհարբերություններին, չնայած յուր տարածայնություններին, Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը իր համաձայնությունը տվեք մասնակցելու Փարիզի առաջին համաժողովին։ Դեռևս 1895-1896թթ. դաշնակցականներն և ժեներալ գործող երկաթուղիների միջև կապել էին հաստատվել։ «Երաշակի» խմբակցությունը դրանցումընդին արձագանքեք Մարտիներին և Լուրձուլյանի, ինչպես նաև Թուրքիայի կազմին՝ համընդհանուր կոնգրես կրավորելու կապակցությամբ։ Համագործակցության և միավորման այս կոչը, չնայած իր քազմարիվ խայրնդուններին, այնուամենայնիվ, Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության կողմից դիտվեք իրեն մի դրական քայլ՝ միևնույն քունակալության տակալման գործում¹⁴։ Հնչակյան հիմքում ընկած էր հայ-թուրքական համագործակցության խնդիրը, որն, ըստ երկաթուղիների, իր հանգուցալուծումը կտանալու հետևյալ պայմաններով. կրավարել նրալն հայրական դատից, միտազգային պայմանագրերից, հեղափոխական միջոցներից արից, կրավեցին, ուսմից գործածությունից և երկաթուղիների հետ միասին համայն քունությունը տաքալել սուկ խաղաղ միջոցներով։ Մակայն հետազալում

որոշ հանգամանքներ թուրքիային հասկացրեցին, որ մարդկային պատմության մեջ երբեք առանց արյան, առանց բռնության ազատություն չի նվաճվել և առյուծանի բռնակալությունը միայն կոխով է հնարավոր ստալալի⁵⁵։

Քեննադատելով ազգային հարցերում երկարությունի վաղաքահանությունը՝ Դաշնակցությունը առաջադրեց ֆեդերատիվ դեմոկրատական կազմակերպություն ստեղծման գաղափարը, քստ որի տանկանստակ լողոր ժողովուրդները, յուրաքանչյուրն իր ներքին, տեղական ինքնավարությանը հանդերձ, կազմելու էին մի անխախտ ամբողջություն⁵⁶։

Որոշ հայ պատմաբանները նշում են, որ եթե Հնչակյան կուսակցությունը հետագայում, դրեց ինքնուրույն նախկին պետություն ստեղծելու հարցը, ապա դաշնակցությունը սկզբից մինչև վերջ հաստատ մնաց սոմանյան ֆեդերացիայի սկզբունքին⁵⁷։

Դաշնակցությունը կուսակցությունն առաջինն էր, որ ուղումնեց համաժողով երավիչելու գաղափարը, քանի որ առաջին անգամ Օսմանյան կայսրության աղադափան ներկայացուցիչները պետք է համախմբվեին՝ «համեկաշխ գործունեության մրտակիր նշակելու»։ Առաջին անգամ տարբեր ուժեր միավորվելով պետք է եվրոպային և պաշտոնական թուրքիային մտեր տալին, որ նրանք, իրենց աշխատանքում հանդերձ, ներկայացնում ցույց տալին բուն հասանք՝ ուղղված միևնույն բռնակալության դեմ⁵⁸։

Հայ քաղաքական կուսակցությունները ստրանական բռնակալության դեմ պայքարում կարևոր նշանակություն էին տալիս Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդներին համեկաշխություն ու համագործակցության խնդրին։ Հատկապես կարևորվում էր հայ-քրդական հարաբերությունների հարգավորման հարցը, որի ուղղությամբ քաղականապա մամքեր գործակարգակները հարգեցին արմենականները, դաշնակցականները և հնչակյանները։ Նկատի առնելով հայերի և քրդերի հարաբերական, տնտեսական, քաղաքական ամենկող հարգացման առախնանքների և կրոնական տարբերությունների հանգամանքը, Դաշնակցությունը, աշտամենայնիվ բազմաթիվ փորձեր արեց համաբեր կարգակները հատկապես հնչակյանները։ Հայ քաղաքական կուսակցությունները հարաբերություններ հաստատեցին նաև երկրի ներսում մի ջարք հնդակախական տարբերի՝ առքի, բուրգը, հայն, մակեդոնացի, ջարք հնդակախական տարբերի՝ առքի, բուրգը, հայն, մակեդոնացի, տրամացի, ախար հեղափոխականների հետ⁵⁹։

Չնայած հայ քաղաքական կուսակցություններին միջև տարաձայնություններին, հայ պատգամավորները, հավատարիմ նախնական խորհրդակցություններում համախմբար հանդես գալու պայմանավորվածությամբ, գործեցին միասնաբար և ինչպես ժամանակին բնորոշ էր «Դյո-շակը», համաժողովը տեսավ ոչ բե երկու կուսակցության ներկայացուցիչների, այլ Հայ դատը ներկայացնող վեց հայերի⁶⁰։

Համաժողովին մասնակցում էր նաև 1860-70ական քր. լուսավորչական շարժման առաջնորդներին փարիզարնակ Մինաս Չելազը, որը չուրքելով որևէ կուսակցության՝ հանդես եկավ դաշնակցական և հնչակյան կուսակցությունների հետ միասին⁶¹։

Հաշվի առնելով այն կոտորածներ, որ Հոստոսիական կառավարությանը միայն մի խոսք անդհեղիկ շարժարտական գործիչների դիմաճանգի հիման վրա բռնադատելու համաձայնի գոմարտներ, այն, սրբազանապատիվաբար իրատարակվելուց առաջ պետք է ներկայացվի Հոստոսիական կառավարությանը, իսկ մտանքի ներկայացվելուց չէն կարող ներկա գտնվել²²։

Համաձայնում մտերի փոխանակությունը ընթացավ երկնակամեղ երկնակամեղ երկնակամեղ շարք։

ա) Միայն պրոսպերալիզացիոն և կառավարություններով չի կարելի հեղափոխություն կատարել, պետք է աշխատել հեղափոխական շարժմանը ապահովել նաև զինյալ ուժերի մասնակցությունը։

բ) Փորձել օտարերկրյա կառավարությունների միջամտությունը հրավիրելու եղանակով երկրում բարենորոգչման անցկացնել²³։

Հայ շարժարտական կառավարությունները համաձայնից սկսելուց առաջ իրենց հասանք թագաձական դիրքորոշումը արտահայտելիս համաձայնի լեզուն բարբերենն ընդունելու վերաբերյալ։ Նրանց պահանջով համաձայնում գրգռանաբար գործածվեց նաև Հրամանները։

Մաշնակցական և նշանկան պատգամաբանները վիճարկելիս նաև մակեդոնական կոմիտեների շարժարտության հարցը, և նրանց պահանջով «Նրոշակի» միջոցով մակեդոնական հեղափոխական կազմակերպություններին նախնայ առաջնություն, որը մակեդոնական կողմում արձագանք չգտավ։ Համաձայնում հայ պատգամաբանները կառավարական շարժարտակի մակեդոնական խնդրի համեմատ կրթությունների վրա դեմ է նրանց պահանջով արձանագրության մեջ նշվեց մակեդոնական կոմիտեների ներկայացուցիչների շարժարտության վատարք։

Համաձայն «Նոր կեանքի» երկարարքերը, փաստարկն, հավանում էին պնդել, թե մակեդոնական հարց գոյություն չունի։ «Նրե չկա մակեդոնական հարց, չկար նաև Ռոսիա-Ներգողիմայի հարց, չկար Փարնոպոլիսայի հարց, սերբական և թուրքական հարց, թայց սրանք բոլորն էլ ժամանակին տանկական կայսրությունից աչտո իրենց ազատ ու անկախ գոյությանը սպառազուգում են, որ ոչինչ չի կարող ընկազմել ազգի կառավարները»²⁴։

Մակեդոնացիները համարվելով «խոտաբույսեր»²⁵ չէին հրավիրվել համաձայնի, ինչը մեկ անգամ ևս իրատարտում էր այն փաստը, որ թայք ազատականները մակեդոնացիներին նույնիսկ իրեն ազգ չճանաչելով, չեն ընդունում նաև մակեդոնական դատի գոյությունը։

Հայ պատգամաբանները կառավարիչին ընկառնել համաձայնի ներկայացված թուրք այն որոշումները, որոնց ինչ-ինչ կետերի համաձայն չէին և նշելին, որ կառավարային ժողովրդամ տեսնել որպես դաշնային պետության, միջնակե կրթությունների որոշումները կենտրոնացման, ճուրման և մուշնագման էին ասում։ Նրանք թուրքերին որոշումներին մասնավորապես 4-րդ կետի դեմ, առաջ թուշելով այն բնույթ, որ (նույնի) դաշնագրի 61-րդ հոդվածը նախատեսված է միայն կայսրական նախնայների համար և չի կարող առարձակ կայսրության մյուս նախնայների վրա։ Համաձայնի հայ պատգամաբանները հայտնային, որ իրենք չեն կարող 1876թ. տանաձակարտությունն ընդունել որպես «անտանյան ժողովուրդների թուրքական ազա-

Ինչպես փաստում է «Կարճացանկ» «Փարիզի ստաջին կոնգրեսից նախահետախոսության հետ թալան էր մի ամհնարին չովինիզմ, նամախարամական ազգայնամոլություն: Գուշնակություն արտոգամափոր-ները վատ զգացիմ իրենց արչ մթնությունում, միտքունը վիճեց»¹¹:

Համաժողովից առաջ և նրա յնքազբում տեղի ունեցած մի շարք փաստեր վկայում են, որ Ժուրիկյան ամեն կերպ ձգտում էր ցնցել 61-րդ հոդվածը, մայիսյան ռեֆորմները և այդպիսով նայերի և քրիստոնյա մշուս ժողովուրդների վրա տարածել սոմանյան քաղաքականությունը:

Համաժողովում մահմեդական ներկայացուցիչների միջև ծագած պատակասունը վեցուտիս սպառցուցեց, որ միավորման և միասնական քաղաքական կուսակցության ստեղծման երխտությունների գաղափարը շիրակեանազավ: Ընդհանրապես, նամաժողովից հետո նկատելի չափով թուլացան երկու ընդդիմազիլ ուժերի միջև նաստատված կապերը, ինչի և գնաղով աճելի խորագրեց արդեն իսկ ստեկա տարածայնությունները¹²:

Միայն կատարյալ թավատեղը կարող էր կոնգրեսից ակնկալել որևէ կանկրետ արդյունք: Հնասարքականն այն է, որ հիմնական պատակասունը գարգանում էր առավել քուրքական, քան սարքեր ազգություններին պատկանող խնդրափորումների վրա¹³:

Վերջին միատի ժամանակ երխտությունների կողմից արված այն նայտարարությունը, ին նայ պատգամափորները հրաժարվում են սահմանադրական վաղչակազրո հաստատելու խնդրում նամազոյմակցել թուրքերի հետ, չէր համապատասխանում իրականությանը: Մա կարող էր Եվրոպայում և Ժուրիկյան վիսասակար մեկնաքանությունների տեղիք տալ, այլ պատճառով էլ նայ պատգամափորները սրմանբեղին կայտարարության մեջ ճշգրտումներ կատարել:

Հայ պատգամափորները հրաժարվեցին մակ անդամակցել թուրք պատականների կողմից ստեղծված մնայուն կոմիտեին, քանի որ նրանց արդեն իսկ որդակի ծրագրեր ունեզալ կոմիտեի անցամներ են, թայց միևնույն ժամանակ առաջարկեցին երկու կոմիտեների միջև մշտական կապ ու համագործակցություն հաստատել: Փաստորեն կոմիտեն կազմվեց միայն թուրք ազատականներին:

Ընդիմադր ամամք սոմանյան ընդդիմազիլ ուժերի առաջին նամաժողովի անհայտությունը ավարտվեց: Մրխտությունների շարքեղում եղած տարածայնությունների և հենց կոնգրեսի քազմազգ կազմը արդեն իսկ կանխորոշում էին թուսն վիճարանությունների քրմություն: Համաժողովի մասնակցից պատվիրակների մի զգալի մասը արտասույսում էր կայսրության ազատատեննչ քրիստոնյա քնակչության տրամադրությունները: Այդի վաղչակազրոյի տասարվման զազափայլում միտքան լինելով կանգեղոմ, նրանք տարակարծիք էին սրայարի ուղիների և մերայների հարցում:

1902թ. համաժողովի ժախտունց քազատարայ անդրազամավ մակ երխտության հրատարակությունների վրա: Համաժողովի արյունըները տախեղեցին երխտություններին իրենց գործունեությունը ծախելել աճելի շատ Ժուրիկյան ընդդայնելով թուրքերեն լեզվով կաստոյականական գործը¹⁴:

Համաժողովի մեկ անգամ ևս սպառցուցեց, որ երխտության կողմի մասին այն չափազանցեցված կարծիքը, որ Եվրոպան նախապես ուներ,

արամանավորված էր զուտ երևակայությամբ, և ծուրքիան, քառ էուրյան, դեռ քաղաքականապես այդքան հասուն չէր: Ուշագրավ է, որ եվրոպական մամուլում տեղ-տեղ միայն հիշատակվեց համաժողովի մասին և այն էլ կատարյալ անտարբերությամբ:

Համաժողով հրավիրելու գաղափարը, ինտրին լավ էր, երև «բարր բնությանախոսների» ետին մտքեր շուննային»³⁵: Համաժողովի նախածնե-նուրյունի ստանճնողների իրենցից կուտակցության չէին մերկայացնում, մրանք լոկ անհասաներ էին, որանք իրենց առջև նպատակ էին դրել կայսրու-յան բոլոր նպատակների արդար ու անժխտելի արահանցները կեղծ, «դեղ-նամուր բարենորոգումներու» գործադրությամբ խեղդել³⁶:

Այս ամենին քաջատեղյակ, օսմանյան բնդդիմադիր ուժերի առաջին համաժողովին մասնակցած հայ քաղաքական կուտակցությունները, այ-նուամենայնիվ, գնացին համագործակցության՝ հաշվի առնելով այն համգա-մանքը, որ դեմոկրատական ծուրքիան ավելի նպատատվոր կլինի հայ ժո-մանքի, երկադրվելով երկուրորքերի ծայրահեղ ազգայնական մբուտմ-յունները, հակադրվելով երկուրորքերի ծայրահեղ ազգայնական մբուտմ-նիրին, մրանք համդես եկան մեկ միասնական ճակատով:

Մեր համոզմամբ երկուրորքերի մաս այնքան խորն էր արմատա-վորված ազգայնամուրթյունն ու մեծապետական շովինիզմը, որի վկայու-թյանն է, ի դեպ, այսօրվա հայ-բուրքական նարարերուրթյունների իրուր-թյունն ու ծուրքիայի վկարերնաները Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, որ հայ քաղաքական կուտակցությունների դեռ այն ժամանակ նկատված քե կարողանային իրենց գործունեությամբ բեկամնային վաճա-խարթյուններ կատարել:

BABAYAN NAIRA

THE ROLE OF ARMENIAN POLITICAL PARTIES IN THE FIRST CONGRESS OF OTTOMAN OPPOSITION AT PARIS IN 1902

(Summary)

The following paper aims to represent the role of Armenian political parties in the first Congress of the Ottoman opposition forces that took place at Paris in 1902. This Congress aimed to bring together different political and ethnic minorities of the Ottoman Empire, who shared in common the desire to overthrow the existing regime in Turkey and reestablish constitutional order. The participation of such political parties as Armenian Revolutionary Federation (Dashnaktsutyun) and New Hinchak Party, as well as their cooperation with the Young Turks, were based on the assumption, that Armenians would benefit from democratic Turkey. However Armenian delegates, despite great efforts, couldn't bring about drastic changes, for they faced the strong nationalist-caurvinist policy of the Young Turks.

In fact, the Congress proved once again, that Turkey didn't own the necessary political maturity to fit the imaginary image of the Young Turkish Power which Europe initially had.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

1. Տն՝ս Մ. Кочар, Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, Ереван, 1988.
2. Հր. Ռ. Սիմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 104:
3. Մ.Վարանդեան, Վերածնունդ հայրենիքը և մեր դերը, Մյենեկ, 1910, էջ 68:
4. Ս. Սաարան-Գիլչեան, Պատասխանատուները, Պէյրուս, 1974, էջ 149.
5. Ю.А. Петросян, Младотурецкое движение, Москва, 1971, с. 198-199.
6. Արդու Համիդի գարնիկներ՝ Անձնուց Սարանեղիքը և Անձնուց Լուրձուլլահը իրենց ինքն ինքն Դամասո Մահմուդ փաշայի հետ ակտիվ գործունեություն էին ծավալել Փարիզում:
7. «Դրոշակ», 1902, փետրվար, N 2, էջ 23:
8. «Հնչակ», 1902, N 2, էջ 12:
9. Ս. Սաարան-Գիլչեան, Երիտասարդ Թիլիֆիս, Պարիզ, 1908, էջ 56-57.
10. Ա.Ս.Համբարյան, Հայ հասարակական-քաղաքական միտքի արձնուսահայտության ազատագրության ուղիների մասին (XIX դարի վերջ XX դարի սկիզբ) Երևան, 1990, էջ 207:
11. «Հնչակ», 1902, N 2, էջ 14:
12. Մ. Кочар, Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, с. 99.
13. Ս. Սաարան-Գիլչեան, Պատասխանատուները, էջ 195:
14. «Դրոշակ», 1901, ապրիլ, N 2, էջ 34:
15. Մ.Վարանդեան, Հ.Յ.Դաշնակցության պատմություն, Թ հատոր, Գաիիք, 1950, էջ 4:
16. «Դրոշակ», 1900, հոկտեմբեր, N 8, էջ 14-115:
17. Հր. Ռ. Սիմոնյան, Թուրք ազգային բուրժուազիայի զարգացման պայմանները և քաղաքականությունը, Երևան, 1996, էջ 106:
18. «Դրոշակ», 1902, մարտ, N 3, էջ 34:
19. Համագործակցության մասին տե՛ս Մ.Վարանդեան, Վերածնունդ հայրենիքը և մեր դերը, էջ 66-67:
20. «Դրոշակ», 1902, մարտ, N 2, էջ 23:
21. Մասնակիցների թիվը ըստ Մ. Վարանդեանի չուրջ 40 էին, ըստ «Մշակի»՝ 45-50, ըստ Յ. Պետրոսյանի՝ 60-70, ըստ Հր. Սիմոնյանի՝ 60-ից ավելի, Բանգալուրի մոտ՝ չուրջ 47:
22. «Մշակ», 1902, փետրվար, N 25, էջ 3:
23. Bayur Y.H., Türk inkılabı tarihi, cilt II, kısım IV, Ankara, 1952 s. 43.

24. «Նոր կնանք», 1902, N1, էջ 14:
25. Մ.Վարանդեան, Հ.Յ.Գաշնակցույթանի պատմություն, էջ 3; М. Кочар, Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, с. 106:
26. «Դրոշակ», 1902թ., փետրվար, N 2, էջ 24-25:
27. Ջ. Կիրակոսյան, Երկարամյակի պատմության դասախոսանք տալ, գիրք տալիս, Երևան, 1982, էջ 132:
28. «Դրոշակ», 1902թ., փետրվար, N 2, էջ 25:
29. Նույն տեղում, էջ 25; М. Кочар, Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, с. 104-105.
30. «Դրոշակ», 1902թ. մարտ, N 3, էջ 34:
31. Մ.Վարանդեան, Վերածնունդ հայրենիքը և մեր դերը, էջ 68:
32. Г. З. Алиев, Турция в период правления младотурок, с. 61-62.
33. Ramsaur E.E., The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908, New Jersey, 1957, p. 66.
34. Шпилькова В.И., Младотурецкая революция 1908-1909гг., Москва, 1977, с. 43.
35. Ս.Սարան-Գրիկան, Պատմաօրինակները, էջ 195:
36. «Նոր կնանք», 1902, N 2, էջ 14:

ԹՈՒՐԹԱՅՈՒՄ ԲԱԳՎԱՍԼՅԱՆ, ԼԻԳՆԵՐՈՒԹՅԱՆ, ԲՆՈՒՅԹԻ
ՀԱՐՑԻ ԸՆԴՈՋ

Հայտնի ճշմարտություն է, որ քաղաքականությունը անձնավորվում է առաջնորդներով, և քաղաքական համակարգը չի կարող գործել առանց համապատասխան գործող անձանց՝ քաղաքական առաջնորդների: Իսկ յուրաքանչյուր երկրի քաղաքական դեկլարության (լիդերության) քննարկը պայմանավորված է այդ երկրի պատմությամբ, գաղափարախոսությամբ և այժմեցեցով:

Այս համատեքստում մեզ համար հետաքրքրական կարող է լինել Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարածաշրջանում առաջին ազգային պետություններից և ապա՝ գլխավոր աշխարհաքաղաքական, ռազմական և անտեսական դերակատարներից մեկի՝ Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքական դեկլարության քննարկի ռատմասկիզմը, որը հետագայում կարող է դառնալ վերոկիշյալ կիմմաևադրջի ավելի ծավալուն և օբյեկտիվ հետազոտության ներածական մի օրինակ:

Թուրքիայի գաղափարները մշտապես որոշակիորեն պայմանավորված է եղել նրա դեկլարացիաների անձեռքով ու վարվող քաղաքականությամբ: Ինչպես փաստում է գերմանացի քաղաքագետ Կարլ Գրոթհոլզենը, «ժամանակակից Թուրքիան, առանց որևէ կասկածի, համընթացում է Քեմալ Աթաթյուրքի տեղիազոտությանը»¹: Այս պնդման հետ, բերև, դժվար է շտամայնվել:

Օրինաչափ է, երբ պատմական քննումնային շրջաններում ի հայտ է գալիս քարիզմատիկ լիդերության անկիսաժնչաությունը: Իշխանությունը նման դեպքերում կրում է խիստ անձնավորված քննարկ: Քննարկմատիկ առաջնորդն իր վրա վերցնում է հասարակության համարվածման և աշխարհականացման առաքելությունը՝ դառնալով ճգնաժամի հաղթահալմանն ուղղված քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ծրագրերի մախաձեռնողն ու կազմակերպիչը: Ըստ անկիլիկյան քաղաքագետ Գ. Ուսարուխա, «քննարկմատիկ դեկլարությունը ճգնաժամային դեկլարության տեսակ է»²:

Քեմալ Աթաթյուրքը հենց այդպիսի առաջնորդ էր, որը շաղախում էր ամբողջ քաղաքական քաղաքական կյանքը՝ կենտրոնացնելով իր ձեռքբերում անսահմանափակ իշխանությունն ի դեմս Հանրապետության մախաձեռնի, իշխող միակ՝ Հանրապետական-Շողոմբուրյան կուսակցության գլխավոր մախաձեռնի և Ջիվիված Ումմերի գերագույն կրոնամետաֆի պաշտոնները: Նա կրող ուժով կազմակերպչական անկությունների, ռազմական և դիվանագիտական տարաձայնի տեք մախ էր, որը դեկլարվում էր այն համոզմունքով, որ մեկ անհատը կարող է փոխել իրավիճակը և տանել դեպքերի ընթացքը իր ուզած կամով³: Իր քաղաքական մտածելակերպում առաջնորդվելով քաղաքական ազգային ավանդույթով՝ հեղուկների, «ժողովրդի կողմ», լուսավորչի⁴ պաշտամունքով, Աթաթյուրքը ձգտում էր պատմության մեջ մտնել որպես հենց որպես հեղու: Այդ պատճառով էլ Աթաթյուրքի ուժով ավտորիտար իշխանությունը համընթացում էր ևս «յուսավորյալ» քննարկմատի և

վանդություն, որն օրտառնալովամ էր անհատի, հասարակության և իրավունքի հանդեպ պետության կամ նրա կողմնորի գերակայությամբ:

Երե հետևենց Թուրքիայում քաղաքական գաղափարներում տրամաբանությամբ, կարելի է տեսնել, որ վերոնկշյալ ավանդույթը իր տեղը գտավ նաև հետագա տարիներին: Այսպես, Ղեմտկապետական կոստիկությունը (ԳԿ) 1940-ական թվականներին երկրորդ կեսին և 1950-ական թվականներին առաջին կեսին փորձեց փոխել քաղաքական ղեկավարության բնույթը և դիմեց հասարակությանը՝ սեփական քաղաքականության համար լայն աջակցություն ձեռք բերելու նպատակով, ինչը և թույլ տվեց գրեթե անջատելի եղանակով իրականացնել քեմալական քաղաքական համակարգի ավանդույթները և սահմանադրական ճանապարհով նոր քաղաքական բնութամուն իշխանության բերել: Մակայն 1950-ական թթ. 2-րդ կեսին ԳԿ առաջնորդը՝ Հանրապետության վարչապետ Ալման Մեթդիեզը վերադարձավ քաղաքական ղեկավարման նախորդ մոդելին՝ փորձելով համոզել գաղ ռազմական «հարգաբեկ» կերպարով: Նման տեսակի քաղաքականությունը ի վերջո հանգեցրեց հասարակության և հատկապես ռազմա-քաղաքականության վերնախառնի կողմից Մեթդիեզի օտարմանը և 1960թ. մայիսի 27-ի ռազմական եղիպրզման միջոցով նրա տապալմանը:

Ուզմական եղիպրզման ժամանակաշրջանում (1960-1980թթ.) ի հայտ եկավ քուրքական լիբերության ևս մի առանձնահատկություն. զինվարական ղեկավարները գերծ մնացին քաղաքական իշխանությունը իրենց ձեռքերում երկար պահելու և երկիրը գլխավորական բռնապետության միջոցով տեսականորեն ղեկավարելու գայրակորությունից՝ նախընտրելով վերստեղծել քաղաքական համակարգը և իշխանությունը վերադարձնել քաղաքացիական ինստիտուտներին և քաղաքական ուժերին, միաժամանակ աչալուրջ հետևելով նրանց վարքագծին⁶:

1980-ական թթ. Թուրքիան կրկին կանգնեց լուրջ փոփոխությունների անհրաժեշտության առաջ: Այդ խնդիրը իրականացնելու առաքելությունը ստանձնեց «Մայր-Հայրենիք» ազակենապետ կոստիկության առաջնորդ Թուրքաբ Օզալը, որը 1983թ. դարձավ վարչապետ, իսկ 1989-ին՝ նախագահ: Նա նախածնեց երկրի համար նրաուալ և խող կառուցվածքային, տնտեսական և սոցիալական բարեփոխումներ, որոնք բերեցին քուրքական պետության և տնտեսության ավելի ազատական և բաց մոդելի տեղծմանը: Բացի այդ, Օզալի կառավարման օրոք փորձ կատարվեց ճանապարհ բացելու այնպիսի երևույթների ճանաչման համար, ինչպիսիք են էրնիկական բազմազանությունը, աշխարհիկ և իսլամական ինքնության համադրությունը, ինչպես նաև երկրի տնտեսմներից դուրս քուրքական ազդեցության տարածման քաղաքականության իրականացումը:

Պետք է նշել, որ Արաբլուրքից և Ինյունլուրքից հետո Թուրքիայում գործում էր «երկզվիանի» կառավարման համակարգը, երբ, մի կողմից, պետության գլխից Հանրապետության նախագահն էր, իսկ մյուս կողմից, երկրի ղեկը գտնվում էր կառավարության ղեկավարի վարչապետի ձեռքերում: Այդ երկկությունը փետ կերպով աղտանայությունը 1980-ական թթ. ընթացքում, երբ վարչապետ Օզալի քաղաքականությունը համախա թախվում էր նախագահ Է. Էվլանի կարծի տեսակետների հետ, և հատկապես 1990-

քաղաքական կյանքում, ինչի խտտանում է, որ Քուրթիայի նոր արդիականացումը լինելու է բավականին տևական և բարդ մի գործընթաց:

Եղբայրակելով կարելի է մի քանի հետևություններ անել.

1/ Քուրթական ազգային պետության՝ Քուրթիայի Համըսպետության կայացմանը նպաստող իմնական գործոններից մեկը հղել է այդ պետականության գաղափարի կրողը և երկրի արդիականացման շարժիչ ուժի նախապայտ ազգային առաջնորդի և նրա չուր համախմբված ընտրամուժու քաղաքական կամքի և ուժի անկախությունը, ինչի արդյունքում ժամանակակից Քուրթիայի քաղաքական կյանքի գլխահիկան անընդհատ որոշվել է նրա լիցերներին ծրագրելով և հավակնություններով:

2/ Հանրապետության քաղաքական լիցերները գեղազանցապես նախընտրել են դեկադարման ավտոթիտար, պատերազխտական («նայ-րապետական») ոճը, որն արտահայտվել էր պետության կառավարման համար իշխանական, բյուրոկրատական և ուժային տեսլանքի կենտրոնացման ուղի ոճը:

3/ Ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայում և տևանելի ապագայում քուրթական պետության գոյությունը, առաջընթացը կամ հետդեմացը ընդհանրապես սրայմանավորված են հղել և լինելու քաղաքական դեկադաների կայացրած որոշումներով և, հետևաբար, պետական ինստիտուտների՝ նախագահական իշխանության և կառավարության իշխանության, քաղաքական ուժերի և բանակի կշիռը և դերը մեծ չափով որոշվելու են քաղաքական լիցերների անհատականություններով:

4/ Հնարքական դեկադարության պատմական դերը ավտոթար գնահատվում է երեք իմնական չափանիշներով՝ պատասխանատվություն, օրինականություն և ապշուժավետություն: Եվ այս առումով Քուրթիայի փոքր փկաբուն է, որ առանց պատասխանատու դեկադարության պետական շինարարության և ապշուժավետ ու ազատ հասարակության կազմավորման գործընթացը չափազանց բարդանում է:

5/ Ուսումնասիրելով Քուրթիայի օրինակը՝ կարելի է փաստել, որ XX դարի ընթացքում այդ երկրին հաստիկ էր դեկադարության ավտոթիտար-քարիզմատիկ տեսակը, որտեղ իշխանությունը կիմնվում է ազգային առաջնորդների անհատականությունների քաջատիկության և առաքելության նկատմամբ իրենց հետևորդների կամ գանգվածների հավատի վրա: Այդպիսի դեկադարները հավանում են հանդես գալ որպես ազգի ժառմնավորում, նրանք են որոշում իրենց երկրի զարգացման ուղին: Լիցերության մեծն տնասկը, ի դեպ, չէր հանդիսանում միակը՝ ունենալով բազում նմանակումներ Ալթադար և Արջին Արեւելի պետություններում, ինչը ավել է լրճեղմում խասելու քաղաքական դեկադարության ընդհանուր տիպաբանական ընդհանրության շուրջ, հարց, որի բննաբխումը բավականին արդիական է ամբողջ տարածաշրջանի պատմա-քաղաքական ուսումնասիրությունների համար:

ԱՄՆ-Ի ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄ ԱՆՉԱՆԻՐԱՆԱԿԱՆ ՆԱԿԱՅԵՆՆԵՐ
ՎԵՆԻ ՀԱՐՑՈՒՄ

1901թ. անգլիացի գործարար Վիլյամ դ'Ալյանը շահից կարողացավ կոնցեսիա ստանալ երկրի տարածքի ²/₃-ը մասո՞ւ մա՞վքի հետազոտական աշխատանքներ կատարելու համար: 7 տարի անց Մոսկովե-Մոսկովյանում՝ Պարսից ծոցի մոտ հայտնաբերվեցին մավքի ակտեյի սլաշարներ, որի շնորհիվ ձևավորվեց Անգլո-Պարսկական մավքային ընկերությունը (1935թ-ից՝ Անգլո-Իրանական մավքային ընկերություն)¹, որը, չնայած անվանը, ամբողջությամբ գտնվում էր անգլիացիների ձեռքում: ԱՄՆ-Ը-Ս աշխարհի եզրագլխի մավքային ընկերություններից մեկն էր: Այն ուներ 59 դասար ձեռնարկություն², դրանք տեղաբաշխված էին Իրանում, Բուվինյում, Եգիպտոսում և այլուր: Այն միավորում և վերահսկում էր մավք արտահանող 4 ընկերություններ, արհեստարտաշին 4 ընկերություններ, 4 մավքագտնարան, մավքի քաշման և վաճառքի 19 ընկերություններ³: ԱՄՆ-Ը-Ս ուներ իր սեփական օդակայանները և վայրէջքի կայանները, իսկ հուգիտանում՝ դատա-ստիկանական ազարատ: Ընկերությունն Իրանում ազատված էր մարտարկներից և եկամտահարկերի վճարումից: Կորեյի է ասել ԱՄՆ-Ս պետություն էր պետության ներսում:

Մինչև երկրորդ աշխարհամարտ Անգլիան տիրապետող էր ինչպես Իրանում, այնպես էլ Արժամպոր և Մյեթն Արևելքի երկրներում: Սակայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Մարձադր և Մյեթն Արևելքում տեղի ունեցավ ուժերի վերադասավորում: Երե մինչ երկրորդ համաշխարհային պատերազմը ԱՄՆ-ը հսկան ազդեցության չունեին Իրանի նկատմամբ, սակա հետպատերազմյան շրջանում նկատվում է այդ ազդեցության նախան: Նոր խաղաղությանն էր պայմաններում Միացյալ Նահանգներին անհրաժեշտ էին նոր շուկաներ, մավքի ձեռքբերման ապրույթներ, ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարածքներ և այլն: Դրա հետագայում խոսկանագլխից ԱՄՆ-ի գլխված ուժերի այնտեղ գտնվելու շնորհիվ, իսկ հետո՝ Ա. Միլսթայի և ամերիկյան մյուս խորհրդակցանների ակտիվ գործունեությանը: Համաձայն 1944թ. հուլիսի 23-ի պետդեպարտամենտի բյուրոների՝ Հերբերտ Հափեր կրտսեր և Ա.Ա. Կերտիթ ժամանեցին Իրան, նրանք «սկսեց էր քանային Իրանում մավքային կոնցեսիա ձեռք բերել»⁴. Էրնելով բավականին հարաստ երկիր, ի հակադրություն պատերազմից հետո սնանկացած երկրների, ԱՄՆ-ն տնտեսական և ռազմական օգնությունների միջոցով փորձում էին հասնել իրենց նպատակներին:

Սակայն Իրանում զին ուժի էր Միմ Բրիտանիայի ազդեցությունը, քանզի արդյունաբերության միակ ճյուղը, որ զարգացում էր ապրում, դա մավքարդյունաբերությունն էր, որը, կարելի է ասել, ամբողջությամբ գտնվում էր ԱՄՆ-Ը-ի ձեռքում, այսինքն՝ Անգլիայի (ԱՄՆ-Ը-ի բաժնետոմսերի 56 % պատկանում էր անգլիական կառավարությանը): Սկ քանի որ Իրանի բյուրոն իրենականում լլվում էր Անգլիայի հսկողության տակ գտնվող ընկերության միջոցով, ուստի կարելի է համարակարգին նշել, որ Իրանի, ինչպես ար-

տարին, այնպես էլ ներքին քաղաքականությունը զանգված էր այդ կզոր տե-
րությամբ վերանայություն մտնել: Սակայն սակայն էին ԱՄՆ-ը ի նկատ կապ-
ված քաղաք խնդիրներ, որոնք կազմում էին Իրանի ժողովրդին: Ըստ 1933 թ.
կնեցելուս համաձայնագրի, ԱՄՆ-ը պարտավորված էր նախատես-
նառնել և առաջադրել իրանցիներին պատասխանատու արշավանք: Բայց
հուլիսի 1946 թ. տվյալներով, չնայած շեյխ վարձատրությանը՝ զբաղված 36
հազար մանուհի էր և սե աշխատանք կատարող բանվորների 96%-ը իրանցի-
ներն էին: ԱՄՆ-ը աշխատող արտաքին էր ներդրելով մոտ 40-45 հազար էր
45 հազար: Այսպիսով, Մեծ Բրիտանիայի անտեսում կամ խախտում էր
1933 թ. կնեցելուս համաձայնագրի մի շարք կետեր, որոնք անարժանապարհ
1933 թ. կնեցելուս համաձայնագրի մի շարք կետեր, որոնք անարժանապարհ
1933 թ. կնեցելուս համաձայնագրի մի շարք կետեր, որոնք անարժանապարհ
1933 թ. կնեցելուս համաձայնագրի մի շարք կետեր, որոնք անարժանապարհ

1940-ական թթ. երկրորդ կեսին նախագործների մյուսական վճա-
ր կապվելու ծանրացավ, ինչն էլ նրա արժեքը, որպեսզի 1946 թ. ԱՄՆ-ը դե
ժալակվեն զանգվածային գույքեր: Ատիմանարար հատկանիստ էր Իրանի
նախագահը, ինչն էր սրած իրադրությունը: Անվճարել է այն փաստը, որ
1951 թ. Իրանը 1 բարձր մակրի համար ստանում էր 18 գնում, մինչդեռ
1951 թ. Իրանը 1 բարձր մակրի համար ստանում էր 18 գնում, մինչդեռ
1951 թ. Իրանը 1 բարձր մակրի համար ստանում էր 18 գնում, մինչդեռ

1949 թ. այնպիսի Իրանում ճակատագրի «Ազգային նախագահ»-ը, որը
դեկլարացիայում էր Մեծամեծ Մուսուլի (Մուսուլի պարսկերեն), որին հար-
կեին Իրանի բազմաթիվ ազգային ուժեր՝ մասնավորապես, հոգևորական
նախագահ, աշխատավարձեր, ուսանողությանը, ինչպես նաև մի շարք
կուսակցություններ՝ «Իրան», «Ազատության խմբակցություն», «Ֆեղայան-
խումբ», «Անկախության», «Իրանի ազատության միություն», Եվ և
հատկությամբ ստեղծված կապիտալը և մի կողմ իրենց իրենց կուսակցական
տարածաշրջանները՝ այս ուժերը համախմբվելուն մի գաղափարի շուրջ՝
պայքարել ընդդեմ ԱՄՆ-ը և հասնել Իրանի մակրի ազգայնացմանը:
1951 թ. մարտի 7-ին Բազմաթիվ պարտությունից հետո՝ վարչապետ Ելա-
հուդին Լուսեյանի Աջալի կատարարությունն ընդգծված անզխանու քաղա-
քականություն էր իրականացնում: Բնակ, նախկինակ էր, որ նա դեմ էր նախ-
նագահի ազգայնացման գաղափարին և հարկ էր դրսեպան դիմում էր կոչուկ և
ժադանուկ միջոցներին:

1951 թ. ապրիլի 28-ին «Ազգային նախագահ» և նրա համախմբում ուժերի
նշանակալի Իրանի Մեջլիսը ստիպված էր լինել իրանի նախագահ-
նախագահություն ազգայնացման վերաբերյալ օրենք: Ըստիկն Այսին Իրանի
նախագահը, աշխատավարձեր, ուսանողությանը, ինչպես նաև մի շարք
կուսակցություններ՝ «Իրան», «Ազատության խմբակցություն», «Ֆեղայան-
խումբ», «Անկախության», «Իրանի ազատության միություն», Եվ և
հատկությամբ ստեղծված կապիտալը և մի կողմ իրենց իրենց կուսակցական
տարածաշրջանները՝ այս ուժերը համախմբվելուն մի գաղափարի շուրջ՝
պայքարել ընդդեմ ԱՄՆ-ը և հասնել Իրանի մակրի ազգայնացմանը:
1951 թ. մարտի 7-ին Բազմաթիվ պարտությունից հետո՝ վարչապետ Ելա-
հուդին Լուսեյանի Աջալի կատարարությունն ընդգծված անզխանու քաղա-
քականություն էր իրականացնում: Բնակ, նախկինակ էր, որ նա դեմ էր նախ-
նագահի ազգայնացման գաղափարին և հարկ էր դրսեպան դիմում էր կոչուկ և
ժադանուկ միջոցներին:

բարեկե քաղք նրանց, ովքեր կփորձեն ձեռք բերել ազգայնագրված նավոր: Ի ապագայից դրան, 1952թ. հունիսին Ալեքնոմ կանգնեցրեցին «Ռոզ Մարի» նավորի լցանավոր Կոստանկոն, որը բեռնված էր 1000 տոնա նավորով¹⁶: Հոսմաբն Ալեքնի վերին դատարանը հայտարարեց, որ խտրական և ճապոնական նավորի վրա գտնվող նավոր Անգլիայի սեփականորյունն է: Այնուամենայնիվ, գործընթացը հաջողվեց միայն Ալեքնոմ, իսկ Իտալիայի և ճապոնիայի դատարանների ճանաչեցին սլաշանագրի օրինակաւորյունը¹⁷:

Այդ նույն ժամանակ Արեւմտյո Արեւելի ամերիկյան ընկերարյունները բավականին օգտվեցին ԱՄՆ-ի անհատորյուններից, որպեսզի լրացնեն Իրանի նավորի արտահանման դադարեցման պատճառով առաջացած փակուտը, ԱՐԱՄԿ-ն Սատրյան Արաբիայում մեծազանց նավորի տարևական արդյունահանուտը 200 մլն բարեից 300 մլնի, իսկ Քուվեյթում 128-ից մինչև 273 մլն բարեի: Սակայն, մյուս կողմից Իրանում առաջացած իրական վակուտը, Արաբանի նավորավերանչակման գործարանի փակման պատճառով, իրական սպառնալիք էր կարտեւին¹⁸:

Ամերիկյան մի շարք ազդեցիկ քաղաքագետներ (Հեյրերտ Հոմեր կրտսեր, Մարտ Յուրներեր, Ջորջ Մաքքին, Ա.Ա. Քեքիսոր), եղևիվ Միացյալ Նահանգների քաղաքական և տնտեսական չաևերից, քննադատում էին ԱՄՆ-ին: Այդ քաղաքականորյուն ենթատերքոր ինքուտ էր նրան, որ «Կաշինգուտը ցանկանում էր իր քաժինն ունենալ իրանական իարտուտ նավորային սլաշարներից: Իրանում եւ անկա էին քաղաքական ուժեր, որոնք ԱՄՆ-ի դեմ ծավալած սլաշարում նպատակահարմար էին գտնում դիմել ԱՄՆ-ի սլաշկուտյուն: Օգտվելով այդ պատևի աախից «Կաշինգուտը առաջարկեց իր սլաշկուտյունը սեղո-իրանական նավորային տարածայնորյուն կարգաւորման հարցում: Ինչպես Բրիտանական կառավարորյունը, այնպա էլ ԱՄՆ-ն այլընտրանքն չուներին, քանի որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Մեծ Բրիտանիայի ազդեցուտյունը Արեւմտյո և Միջին Արեւելուտ նկատելուտն քուրացի էր:

1951թ. ապրիլի 9-19-ր կողմերը ժամանեւելին «Կաշինգուտն: Մեծ Բրիտանիայից արտահանեցին ճանաչել Իրանի նավորի ազգայնագման փաստը: Ի սլատաւխան, Անգլիան առաջարկեց մեծազանց Իրանի եկամտարաժինը և սլատաւխանաւուտ սլաշուտները առաջարկեց իրանցիներին ԱՄՆ-ում: Իրանի կառավարորյունը իր անհամաձայնորյունը հայտնեց այս առաջարկին և քանակուտյունները մուտ փակուղի: «Մեքթթ:» գրուտ է Անուտի Իդեներ, « չէինք կարող համաձայնվել ամերիկյան վերջին առաջարկուտյուն հետ, որը կարծես մուտղված էր հետադնել անգլիական տեխնիկական անմուտկազմին Իրանից և անգլիական քաժակնանին սլաշերազմը սկտիվմերի հանձնուտը Իրանին: Մենք նմանապես չէինք կարող համաձայնվել քուտգրաժմանը՝ առանց փոխտուտցման սկզբուտըի: Հուտ իս, առավել լաժ է յունենալ սլաշանագլոր, քան ունենալ փաղթթթ¹⁹: Սրան հետեւեց Հարրի Տրյունմանի նամակը, ուղղված Մուտպեղին և Էրլիին, որտեղ կոչ էր անում խնդրը շուտաւուտք յուտել «նամուտ հանըղեխանուտ չաևերի»: Ապա 1951 թ. հունիսի 3-ին ԱՄՆ-ի տնորինորյունը հայտարարեց, որ սլատուտաւտ է վերակակ քանակուտյուններն Իրանի կառավարորյուն հետ: Անգլիական կաղթք քանակուտյուններն Իրանին վճարեց 10 մլն. խոնուտ տուտելնը և 1951թ.

այն ամիս կետեցեալները հազմագրային Միության միջամտութեանը: Ինչպէս նշել Ալեանը 1951թ. մայիսի կեսերին՝ «Ռուսական տմ կարող ենք օգտագործել միայն Իրանի կոստալարայան կրօնաբնի կամ Թեհրանում կանոնիտաների հեղաշրջման վտրմի և կամ Էլ վասնկազմը հարծակուտները միջամտայի հարաւտակելի Նախարարման դեղրում»²¹:

ԱՄՆ-ի Իրանի նիւսամանր նման «տրքեման» թաղարկանութիւնը վկայում է այն մասին, որ Վաշինգտոնում շատ բով կտակամամ էին, թե սազմակտն միջամտութեան սղրլլանում, ինչպիտի հնարաւորութիւն կրնննտակի հաղորդային Միութեանը: Անթրինս կարող էր օգտակ 1921թ. սղրլլնտարկից, ըստ սրի հարկրդային Միութիւնը կրաւմնը ուներ իր սազմակտն ումերը մազնել Իրան, կրի որմէ մկէ սղր կրքոր կողմ օգտագործեր կրկկն իրի սազմակտյան ընդդմ հարկրդային Միութեանը:

ԱՄՆ-ն Իրանի թիվ մկէ գործրնկերն էին ներմտման ընազաւտում»²², այսինքն՝ նա գրաւել էր Իրանի շտկան: Մեծարանակ օգնութեաննրի շնորհիվ Իրանի ծոզովրդի զգալի մասն իրնց կրքրի սաղաքրնրազը սնանում էին ԱՄՆ-ի ինտ սեղոս համազորմակցութեան մեջ, և Միազղալ Նոտանզնկրն այս ամներ վասնզի տակ ինել շին սղրաղաւտակում:

Միևնայն ժամանակ ԱՄՆ-ը ցանկանում էին շտաւտիւոյր լուծել այս խնդրը, ըսնզի սաղրաժաշրջանում կային նմանատիպ այլ խնդրներ և Իրանի օրինակով նրանք սղրլլնպես կարող էին գղրլլս բարծրացնել, ինչը մեկնում էր Անգլիային, սաւակել ևս՝ ԱՄՆ-ին: Թե Անգլիան և թե ԱՄՆ-ը համոզւում էին, որ կրի ընդհանրազկես հնարաւոր լիներ համաժաղրնրութեան գալ, սղրա միայն մկէ այլ և ոչ այս կաւաղարկութեան նեւ: Մտաղկոյն անկրածկոտ էր չեղորացնել դիմելով գանկացած միջոցի, ներաղալ նաև Իրանում ստկա ումերը, ըսազղութեանը և դիվանազիտակտն մնշտմները²³: ԱՄՆ-ի Կննտրմակտն Հնտաղրազակտն Վաղրութեանը մշակելց այնպիտի մի ծրազիք, որը կարող էին իրակտնացնել ինտս գաղտնի սղրլլմաննկրում, միևնայն ժամանակ հասնել իրնց թաղծալի հարաւտակին:

Այս նոյն ժամանակ, Ազղային Մակտոնում նկտակց սաղալին լորը ճնղը՝ 1953թ. մաղտին կոսակցութիւնից դորս նկան Քաշանին, Մակկին, Բաղայր և Խանրի-զաղեն, ինչպես նաև «Իրանի աշխտասղրքների կոսակցութեանը», Խալիլ Մալեթիի «Նիքայե սեկոն» կոսակցութեանը²⁴:

Ազղային Մակտայի արմնղաղաղտը և ժամանակալից թնկրի միջև սաղրաժաշրջումները հաւտան գազարմակտնին, կր Մտաղկոց «Պաղաժննտայի խնդրից իր արտակարգ լիազորութեաննրը կրորազնել ևս 12 ամսով: Ընդդիմանաղով խնդրանրին, կրիտակտն մի շարք գործիւներ հնտացան Ազղային Մակտայի և կազմելին իրնց սեվալտն Իսղաժակտն Փակ խնրակցութեանը (Յրակցիտն-և Իսղաժ)»²⁵:

Նախազակ Դ. Էլզննտուրը կաղտի շրջաղաթն կաւտրիւով և կրածարկելով նախինն վարչակազմի թաղարկանութեանից, որշեց այսակել նախարղրտարկրողներին: ԱՄՆ-ի նորրնտիք նախազակց 1953թ սկղրլլն ներքակտն ժամից սաղրլլտի ժամանակ հաղաղարքից, որ «ԱՄՆ-ի կոսակարութեանը կննտարկի զղրք անկրածկոտ միջոցները, որպեսզի կանխի սղրլլմնիտակտն վտանղը Իրանում»²⁶: Իսկ Չարթը Բոլանը, ԱՄՆ-ի արտազին գործերի նախարարութեան սղրաղտնյաննկրից մնկը,

հայասնեց իր կարծիքը, որ: «Երև Երանը կամոնխատական դառնա, Երանը և, համաճարայ, Միջին Արևելքի երկրները նույնպես կամոնխատական ուղին կհասնեն, և մեր դիրքերը անբողբոլին կհասնիլի: Այսպիսով, մենք պետք է ամեն գնով մեր ջանքերը կենտրոնացնենք Երանը կամոնխոզմից պառտեր վրա»⁷¹: Շատով Թեհրան ժամանեց ԿՀՎ գործակալ Քեթմոն Ռազվեար վրա⁷²: Շատով Թեհրան ժամանեց Երանում⁷³: ԱՄՆ-ի քաղաքական Ֆինանսավորի ռազմական ներաշրջումը Երանի է շուգատրեկ մի դարակամոնխոյան մեջ այսպիսի կարոկ շրջադարձը կարելի է շուգատրեկ մի համգամամբով 1952թ. նախագահական ընտրության համար վատնվել էր 100 մլն դոլար, և համաձայն նախկին օստիանտորյապար Ֆրենկ Լրվարդի հայաստաբարտրան, այդ գումարի կեսը ներառվել էր նախարարյանբարտրաների կողմից և անբողբոլ Դ.Էլզեմհատերի օգտին⁷⁴: Ընտրականարար նախագահ ընտրվեցուց հետո Դ.Էլզեմհատերը պետք է պաշտարանը նախարարյանբարտրաների շահերը Մեթոմալոր և Միջին Արևելքի երկրներում:

Այսպիսի անկիլամեչոտ է. նախքան կամոնխատական վտանգի մասին խոսելը և առավել ևս դրանում Մ. Մուստօղեյի մեղադրելը, մեզ բերել նաև նրա տեսակետը այս հարցի կազմակերպումը. «Ի՞նչ հենարանը ոչ բանակն էր, ոչ՝ էլ կամոնխոզմը: Երև հենվել էի մի խումը նախագաղը և հայրենասեր մարդկանց վրա, ոլանց ներաշրջումը չեզոքացրեց՝ և շահ գաղտարտրանքայան»⁷⁵:

Պաշտոնարար գեներալ Ֆուգլյա Ջահեղին և մյուս ռազավորամեո ումերը վարձում են անկալում իրավիճակ ստեղծել երկրում: Երանը գեներալ մատակարարում ապատամը զեղերին, հատկապես շահեղմեներին, քաղաքիարներին, ախլարներին: Երանը նախարարոյանները հաստատեղին ոչ վաղ անգլարում Ազգային Մեակաղի «միլիտաների» հետ, մասնավորապես Ջաչանի, Դոնարարաղի, Մակկիի, Քաղայի և Շաչանի հետ:

Այս յարվամ օրերին երկրից մեկնեղին ԱՄՆ-ի դեսպան Լոյն Վեդդերսոնը և շահի քաղաք Ալաախը: Երան ժամանեց գեներալ Կոմոն Շվարցկոպը, որը մի շարք գաղտնի նամեղյումներ ունեղավ շահի և Ջահեղիի հետ: Մյնմոյն ժամանակ, չէր կարող գուգաղյաբոյան համարվել Շվարցկոպի և Ալի Ռեզայի՝ շահի եղբոր, միաժամանակյա այցելոյրոյոնը Պախիտուն⁷⁶:

Օգոստոսի 13-ին շահի կողմից Մոհամմեղ Մուսաղեյի փախուղեն նոր փարպաղեո նշանակվեց գեներալ Ջահեղին: Մարայն Մուսաղեյը նրա ժարվամ էր ներարկվել շահի այդ նշանակմը՝ այն համարելով ոչ օրինական և արդյունքում, օգոստոսի 16-ին, գեներալ Ջահեղին, արքայաղան թիկնաղբի միջոցով, փարձեց իրականացնել Մուսաղեյի ծեղրակաղբոյանը⁷⁷:

Կարծես ամեն ինչ պարտաստ էր, որպեսզի իրագործվեր իզոլ տեղաբոյանները ծրարղիլը: Ռազավորական գաղտրոյանի մի բունի սաղա Դեմարթլա Լաաիլի գաղտարարյանը փարձեղին ներաշրջում իրականացնել: Ասկաչն այս փարձը ծախտվեց, իսկ Լաաիլին արքայաղան թիկնաղբի պետը, մերթաղաղեց: Հերաղբում ամենաբարտրան գոյթի ստանաղում պես, շահ Մոհամմեղ Ռեզա մեղելվին իր կնոջ՝ Մորայայի հետ նախընտրեց նեոամաղ երկրից՝ հանգրվան գտնելով Միջերկրականի ափերին:

Օգոստոսի 19-ին կրքերը կրկին քայքայվեղին և էլ վերջո Մ.Մուսաղեյին չուղաղվեց խոտաղին ԱՄՆ-ի և Անգղոյայի կողմից՝ «իլեն պարտաղղվամ նախատաղրեց»: Օգոստոսի 20-ին Մուսաղեյը և Շաչանցը՝ մերթաղ

կարվեցին: Ճանելիքն շտապեց իրեն հռչակել Իրանի նոր վարչապետ: Ըստով հայտնի դարձավ, որ ԱՄՆ-ը վերականգնեց իրենց օգնությունների ծրագիրը: Մեծարժանակ օգնությունները հող էին մախապատրաստում, որպեսզի նախի բնագոյատուր Իրանում ԱՄՆ-ը և Անգլիան հասնեն նոր և ստավել ձեռնոտ հարյուրյայունների: Սկզբում ԱՄՆ-ը պահանջեցին ԱՄՆ-ի արժեքների 75%-ը, հետո համաձայնվեցին ստանալ արժեքների 50%-ը, ապա 50%-ին հավակնում էր ԱՄՆ-ն և դեռ պետք էր պաշտակի արժեքների տրամադրել «Ռոյալ Դաուլ Շելլ»-ին և «Էոմարանի ֆրանսեզ դե փերթա»²⁵: Հակոնների սկզբին «Կաշինգաունի արակցությունը վերականգնեցին փոխտարբերությունները Մեծ Բրիտանիայի և Իրանի կատարարությունների միջև: Իսկ դեկտեմբերի 5-ին պաշտոնապես հայտարարվեց դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման մասին:

Ամերիկացիները կարծիք հայտնեցին, որ աշխարհը չկա, որպեսզի անգլիացի մասնագետները վերստանան Իրան, քանի որ մազբարայունարերության վերականգնման գործը ցանկալի էր համձնարարել այլ երկրի մասնագետներին, մասնավորապես, ամերիկացիներին²⁶:

1954թ. օգոստոսի 5-ին Քեհրաման և Լոնդոնում տրագրվեցին պաշտոնական հայտարարություններ, որոնք հտտակցեցում էին նախի հետ կապված նոր պայմանագրի կետերը: Իրանի կատարարությանն Անգլիային վերում էր շատ ավելյալ, քան կարող էին ենթադրել իրանցիները: Նոր պայմանագրի ուժի մեջ էր մտնում մինչև 1979թ., ցանկության դեպքում կարող էին երկարացնել մինչև 1994թ.: Ետի պրոտահանման ձեռնաշարի պատկանելու էր կոնցեռնին և այլն²⁷: Այն, ինչ այժմ Մեծ Բրիտանիան առաջարկում էր Իրանին, ավելի քիչ էր, քան առաջարկում էր ԱՄՆ-ն 1951թ. ամառը ղտնագնաց քանակությունների ժամանակ: Այս կանոնը լուծում ԱՄՆ-ի մասնարամից կազմում էր 40% (որպեսզի խոստափի ավելարդ շահարկումներից, 1955թ. դեկտեմբերից կազմեց Բրիտանական մախային ընկերության), «Ռոյալ Դաուլ Շելլ»-ինը 14%²⁸, 40% անգալ ամերիկյան 5 ընկերությունների՝ «Գուլֆ Օյլ Բարվորիչմն», «Սոքունի-Ասկոն Օյլ Բարվորիչմն», «Ստանդարտ Օյլ Բոմարանի (Նյու Ջերսի)», «Ստանդարտ Օյլ Բոմարանի Օժ Բաշիֆորնիա» և «Միխոա Բոմարանի» (յուրաքանչյուրն ուներ 8 %) և «Էոմարանի ֆրանսեզ դե փերթա»-ին 6%²⁹: Որպես ԱՄՆ-ի իրավահաջորդ, շրիտանական ընկերությունը 60% արժեքների ժախարքն համաձայնվեց ստանալ 600 մլն. դոլար: Նախատեսվում էր վճարումը կատարել արտահանվող նավթի յուրաքանչյուր բարելից հավարելով 10 ցնտր³⁰:

1954թ. ԻՄՆ-ի ձեռքում, փաստորեն, մնացին միայն Նախք-ն Ետի մազբախանքերը, որտեղ տարեկան ստանում էին 300 հազար տոննա նավթ, և Քեհրամանիի ու Նախք-ն Ետի մազբարք գործարանները³⁰:

ԱՄՆ-ի կատարարությանը, թափարթված լինելով պայմանագրի կետերից, Իրանին 10 մլնան դոլար օգնություն հատկացրեցին: Իսկ նայեցիներին ԱՄՆ-ն Իրանին առաջարկեցին ևս 127,3 միլիոն դոլար: Չճայած այս օգնություններին, ԱՄՆ-ը և Անգլիան ավելի շատ էին խանդավազված, քան Իրանը: Երբ Ուինստոն Չերչիլը շնորհագորական մամակ ուղեց շահ Մահամեդ Ռեզային, վերջինս շատ սառն արձգանքեց դրան՝ նշելով. «Ես համոզ-

ված են, որ 'Լուր արեցիք այն ամենը, ինչ հնազափոք էք, որպեսզի հասնեք պատվարեր համաձայնություն»⁴¹:

Ի՞նչ ստացան ԱՄՆ-ը այս ամենից: Իրենց պրագմատիկ քաղաքականության շնորհիվ Միացյալ Նահանգները, որոնք մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը ըստ Լուրյան մասնակցության շոնձին իրանական նավթի շահագործման գործում, անգլո-իրանական նավթային անհամաձայնության ժամանակ, դառնալով «միջնորդ», կարողացան ձեռք բերել Իրանի «սև ոսկու» 40%-ը: Բացի այդ, Իրանում իրենց «նախագետների» ներկայությամբ, հնարավորություն էր ստեղծում հարկ եղած դեպքում միջամտել Իրանի ներքին գործերին և ազդեցության հավելյալ շնակներ ձեռք բերել այդ երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքի նկատմամբ:

Որպես ամփոփում, գանկանում ենք մեզ բերել Մ. Մուսաղեի հուշերից մի հատված, որով նա հերքում է իրեն ուղղված բոլոր մեղադրանքները, ապացուցելով, որ ինքը ոչ՝ ԱՄՆ-ի, ոչ՝ էլ ստավել ևս Խորեյդային Միության կամակատարը չի եղել, և որ իր կյանքի ու գործունեության ամենակարևոր գործոնը եղել է անսահման սելն ու նվիրվածությունը հայրենիքի հանդեպ: «Ես իմ կառավարման ամբողջ ընթացքում, Իրանի քաղաքականության մեջ ազդեցիկ օտար պետություններից ոչ մեկի հետ, լինի Ամերիկան, Անգլիան և Խորեյդային պետությունը, ոչ մի համաձայնություն չեմ ունեցել և իմ պետության ու հայրենիքի շահերը ամեն ինչից, նույնիսկ ինձնից վեր են դասել, և այն, ինչ ստել ու արել եմ, ամբողջը եղել է Իրանի ժողովրդի օգտին և այն, ինչ էլ այս երկրում իմ դեմ տեղի ունեցավ, օտար երկրների ծրարով էր ու իրականացավ իմ որչա հայրենակիցների կարգադրությամբ»⁴²:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը, կարելի է նշել, որ Իրանը, համոձինս Մուհամմեդ Մուսաղեի, փորձ արեց պաշտպանել իր երկրի շահերը՝ աղյաթացիորեն հարգամբ պատճառելով ինքնուշուրյան հանդեպ: Փորձեց ազգայնացնել այն, ինչ գանվում էր իր երկրի ընկերքում և շահույթ ստանալ դրանից՝ ի քարոտություն իր մշտույթի՝ ձեռքագառվել գերտերությունների նկատմամբ:

Սակայն այս պայքարում Իրանը պարտություն կրեց, քանի որ վճռական պահին մասնատվեց և ազգային միության գաղափարին փոխադրվելու եկան միջկուսակցական մեղ շահերը:

ISKANDARYAN GOHAR

THE USA POSITION IN THE ANGLO-IRANIAN OIL DISPUTE

(Summary)

The paper deals with the position of the US in respect with the dispute of Anglo-Iranian Oil Company, which began in 1950-1951. After the Second World War the US needed new markets, oil fields, and strategic environments. Using the debate between Iran and Great Britain, the US proposed itself as a "mediator" and, due to that, got the 40 per cent of the Iranians oil. Furthermore, their own "specialists" were to work in Iran oil industry. In addition, the presence of "experts" in Iran allowed to interfere with its internal affairs. As an issue in the

USA policy, the oil crisis in Iran was inherited by Eisenhower from the Truman presidency. The two administrations gave a different emphasis to the crisis. While Truman's concern was focused primarily on the nationalization of the Iranian oil industry, Eisenhower was faced with the constitutional crisis in Iran, that had originated in the oil issue, but evolved into a struggle for political control over the country.

ՕՍՆՈՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

1. О'Коннор, Империя нефти, Москва, 1958, с. 364.
2. Иран. Очерки новейшей истории, Москва, 1976, с. 171.
3. М.Нишанов, Антиимпериалистическое движение в Иране (1951-1953), Ташкент, 1973, с.11.
4. М.В. Попов, Американский империализм в Иране в годы Второй Мировой Войны, Москва, 1956, с. 221.
5. М.Нишанов, Антиимпериалистическое движение в Иране, с. 17.
6. М.В. Попов, Американский империализм в Иране в годы Второй Мировой Войны, с. 218.
7. О'Коннор, Империя нефти, с. 460.
8. М.Нишанов, Антиимпериалистическое движение в Иране, стр 37:
9. Բնօրինակի արաբերեն «Էրանի-և իսլամ» խորհրդարանի տեղեկագրի մեկը կոչվել է (Ervand Abrahamian, Iran Between Two Revolutions, New Jersey, 1983, p. 268.):
10. Л.Элвелл-Саттон, Иранская нефть, Москва, 1956, с. 370-371.
11. George Lenczowski, The Middle East In World Affairs, New York, 1956, p. 138.
12. О'Коннор, Империя нефти, с.458.
13. Мемуары Антони Идена, "Международная жизнь", N 4, 1960, с. 131.
14. Иран. Очерки новейшей истории, с. 199.
15. George Lenczowski, American Presidents and the Middle East, London, 1990, p. 36.
16. ՄՄՄԿ-Միլիտարի-Սթրատեգիկ Կառնայթի Տեղեկարար: И.В. Самыловский, Экспансия Американского империализма на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1955, с. 51.
17. Л.Элвелл-Саттон, Иранская нефть, с. 281-282.
18. А.Г.Стамболцян, Внутренняя политика правительства национальной буржуазии Ирана 1951-1953 гг., Ереван, 1984, с. 42.
19. G.Lenczowski, The Middle East In World Affairs, p. 193:
20. Л.Элвелл-Саттон, Иранская нефть, с. 284-255:
21. James A. Bill, The Eagle and the Lion.The Tragedy of American-Iranian Relations, London, 1988, p. 75.
22. Иран. Экономика, история, историография, литература (сборник статей), Москва, 1976, с. 48, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке (США и страны СЕНТО), Москва, 1960, с. 255.
23. Л.Элвелл-Саттон, Иранская нефть,с. 290.

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՆՈՒՆԸ ՓԱՆՐԻ ԶԵՆԱՎՈՐՄԱՆ ՆԱԽԱՂԵՑՄԱՆԵՐՆ
ՈՒ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԵՐՆԹԱՆՉ

«Նովեյն հարազատ է ժողովրդին ինչպես ոչ մի այլ ժամը, որ գոյություն ունի ժամանակակից արարական գրականության մեջ, և այն ամենալայն ճանաչումն ունի»,- գրում է Մաննայ Անին ալ-Ալյոմ¹:

Բանահատկից նովելի առաջին արգասիքների ի հայտ գալը արարական արձակ գրականության մեջ վերաբերում է 19-րդ դարի 80-ական թվերին: Սակայն մյուսն 20-րդ դարի 30-ական թվականներին նովելը, ստանալով տալիասական շարադրանքին հատուկ զծեր, դառնում է առանձին ինքնալայն ժանր և մի քանի տասնամյակների ընթացքում մեծածածկանաժողովում ու սիրելի: Այն բովանակման մասն է արարական գրականության ավանդական ժանրերին, ինչպեսից են մակաբան և նալիբան: Երաստական ու զվարճալի այս արտոնվածքների կողմը սովորաբար հանդիսանում էին հերոսի սրամիտ և դիպուկ արտահայտությունները: Հաճախ հերոսը արտոնական անձ էր ներկայացվում, որին ավանդույթը վերագրում էր այս կամ այն բնավոր խոսքերը: Այս տեսակ արտոնվածքների առանցքը հերոսի ննարանաություն, դժգոյա իրավիճակներում ալազ կը գտնեւու, բանավեճը շահեւու, հակասութային տեղին ազված մի բառով բնարաւի անելու տնակություն, մարի ճիշտ բոլոր սգությունը սեփական կանքը փրկելու, խալիֆին զխրճացնելու և փորձություններին խոտափելու քաղերի մի միասություն էր: Սակայն իր իրական հարողությունը նովելը կապում է ժանրի նորության և բժնատիկայի ակտուալության հետ: 19-րդ դարի վերջի, 20-րդ դարի սկզբի նոր սոցիալ-քաղաքական և մշակութային կաղությունը արարական գրականության առջև նոր խնդիրներ էր դնում, առաջ էր քաշում մարդու, անձի պատկերման նոր մոտեցում: Այս խնդիրների լսման համար Նախդայի միջոցով վերանված ավանդությունների վրա հիմնվելը բավական չէր: Այսպիսով, ակտուալական գրականության փորձին դիմելը բնական և անխտափելի ճանապարհ էր:

Եվպատուում նոր ժանրի հիմքում հին և նոր ավանդական ու ժամանակակից գրական նորմերի, մեթոդների և ննարքների միախառնումն էր: 19-րդ դարի 80-ական թվականներին այս սիրելի թիչ մակատեղի գործընթացը հետագայում արազանում է: 19-րդ դարի վերջից մինչև Առաջին աշխարհամարտ, այս գործընթացը կարելի է պայմանականորեն քսժանել երկու փուլի: Առաջինի համար խարեղաանչարական է ավանդական սկզբնաձևի գերիշխող դերը, որի ասնմաններում տեղավորված է նոր ոճ, նոր բովանդակություն: Երկրորդ փուլի ընթացքում արդեն նկատվում է հետագուծ ավանդական նորմերից և գեղարվեստական արտահայտման նոր միջոցների և ձևերի կիրառման ձգտում:

Եվպատուական նովելի զարգացման առաջին քաղերից դարձավ կարճ արտոնվածքի մակամայի դասական ձևի կիրառումը: Եվպատուական նովելարազատ ձևով են գրված Ալի Մարտաթի «Արած աղ-Դիմը», Իբրահիմ ալ-Մավդիլի «Մուտա իբն Բաժմի արտոնվածքը» և այլն: Ժամանակա-

գրական առումով առաջինը համարվում է Ալի Մարտարի «Մյամ ադ-Դինը», որը հրատարակվել է 1882թ. Ալեքսանդրյայում²։

Գլխավոր հերոսը, որի անունով է վերնագրված նովելը, եգիպտացի շեյխ է, որը ճանաչարարություն է իր դրոշմ՝ Թուրան ադ-Դինի և անգլիացի մի արևելագետի հետ Եգիպտոսով և մի քանի եգիպտական երկրներով՝ զննելով այդ երկրների տարբեր անկյունների կյանքը, որն էլ հետո քննարկումների և նամենատրյունների նյութ է դառնում։

Այս ստեղծագործության մեջ իրենց արտացոլում են զանի Եգիպտացի և Եգիպտոսի կյանքի տարբեր կողմերը՝ կենցաղը (նարտանյաջ արտադրարյունների մկարագրարյուններ, եգիպտացիների և եգիպտացիների մի շարք տանիք, ավանդույրներ), աստուրը, արյունաբերարյունը, գյուղատնտեսարյունը և այլն։ Մեծ տեղ են զանի նովելում նաև լրատվարյունը վերաբերող խնդիրներ³։

Այսան հազարյուն է Իրրահիմ ալ-Մավելիիի ստեղծագործարյունը՝ «Մուսա իրն Իսամի պատմվածքը կամ աշխարիի հայելին» («Հաղիա Մուսա իրն Իսամ առ մյասթ ալ-արամ»), որն հրատարակվել է 1899թ. «Մուսա Մուսա ալ-Հասկրում»։ Մակայն այն անհայտ մնաց ընթերցողների լայն շրջանակին, քանի որ հրատարակվել էր մյասթ ստեղծագործարյունն առաջին մասը։ Ստեղծագործարյունն մեջ առել է դրված 19-յոյ դարի վերջի եգիպտական իրողարյունը՝ Եգիպտոսի և եգիպտացու վնասելը անգլիական քնատակալարյուն-ները։ Իրրահիմ ալ-Մավելիիին քնատակալում է ոչ միայն ընդհանուր առումով ժամանակակից իրողարյունն ու մարտկալին էրրարյուն, այլև դրա կողմերտ արատահարյուններն ու օրինակները։ Առավել արտարյուն են ներկայացված այն հատվածները, որտեղ նա համենատակամներ է անցկացնում եգիպտացիների և անգլիացիների միջև⁴։ Նույն ոգով է գրված նաև Իր-թահիմի դրոշմ՝ Մուհամեդ ալ-Մավելիիի «Մուսա իրն Հիշամի պատմվածքը կամ ժամանակի մի հատված» («Հաղիա Իսամ իրն Հիշամ առ Դատուս միմ ազ-զաման») ստեղծագործարյունը, որն իրրև առանձին ստեղծագործարյուն հրատարակվել է 1907թ. (մինչ այդ այն հրատարակվել է փորրիկ նակամաների տեսքով 1906թ. «Միարախ ալ-Հասկրում»)։ Հաստ արաթ գրականագետներ գտնում են, որ սյամեն վերցված է Ղարանի այն ստարայից, որտեղ պատմվում է յոթ քնած նախահարյունի մասին։ Մակայն, ինչպես նյուն է Է. Ա. Ալի-Չաղեն, ավելի ճիշտ կլիներ տեսնել մյասթ սյամենի քերտակի նմանարյուն, քանի որ վերցված է ընդհանուր նուրիվը՝ մայր, որն այրմանում է քազում տարիներ տեսած ընկց և ընկնում է օտար միջակալը։

Ալ-Մավելիիիի հերոսը երազում տեսնում է, որ լրսնկա մի գիշեր գրոսնում է գերեզմանոցում գերեզմանաբարերի շարանների միջով խորհելով կյանքի ինտուտի և դժվարարյունների մասին։ Անարատելարեն նրա առջև քազվում է մի գերեզման, և մի մարդ է հարոնվում։ Նրա խտրերից Իսամ իրն Հիշամը իմանում է, որ իր առջև վարող մահացած մի փաշա է, որն եղել է Մուհամեդ Ալիի գիմակիցներից։ Իսամ ուղեկցում է փաշային Կահիրե և Ալեքսանդրիա, օգնում է ծանորանալու նոր Եգիպտոսի քարերին, գրալցներ վարում նրա հետ։ Փաշան քնատարարյունը է ընդունում նոր Եգիպտոսի կյանքն ու իրականարյունը, ըրրը շարիքների պատմաուղ տեսնում է

Անգլոսոյին ենթարկվելու մեջ, եղբորսւոյն ճամբովն փայտելոս՝ հիշեցնելով ընթերցողին իր ժամանակաշրջանի Եգիպտոսը:

Եստի՞ն Արիի արդարացի գնահատականի համաձայն՝ «Չուս իրն Հիշամի պատմվածքը» նոր արարական գրականության լավագոյն աստիճինկ ստեղծագործություններից մեկն է համարվում: Եվ իրոք, այն պայտեակում է 19-րդ դարի վերջի եգիպտական իրականության և հասարակության կտրակ ըննադատություն: Հեղինակը վրդովված է բարի շարքերի քայքայմամբ, դասավորների անարդարությամբ, հարստների անկշտությամբ և այլն. Ալ-Մուվեյյիին նկարագրում է կենցաղային մի շարք դրվագներ տարբեր խավերի ներկայացուցիչների ժամանակաշրջանը՝ ներկայացնելով նրանց կյանքն այդ ժամանակաշրջանի եգիպտոսի տարբեր անկյուններում: Եշենք մաև, որ այս ստեղծագործությունը մտնէ է նույնիսկ համարակրթական դպրոցների պատրաստիչ ծրագրի մեջ, և նրա օրինակով դիտարկվել է ոչ միայն ստեղծագործության խոր խնայտը, այլև նրա մարտի արարելան լեզուն և գեղեցիկ շարադրանքը:

Այսպիսին էլն վաղ ժամանակաշրջանին պատկանող նովելները՝ գրված ճանապարհորդական օրագրերի և եգիպտոսին հուզող էիմենտարների շարք գրույցների և խրատական օրինակների կոմպոզիցիայով: Այս օրինակներին կարելի է ավերացնել մաև Հուլիոզ Իբրահիմի «Մատիի գիշերները» («Առաջիկ Մատիև», 1906), Աբլա մԵլմուդի նովելները և այլն:

Իրև գրականության զարգացման և նովելի ժամերի ծաղկման նախադրյալ է համդես գալիս մաև վրտիշյալ ժամանակաշրջանում քայքայման զորնի կտրակ զարգացումը: Ասկայն դիտարկենք, ին ինչպես էին տեղի ունենում այս քարզմանությունները: Գրական քարզմանությունների հետ մեկտեղ տարածում են ստանում մաև այդպես կոչված «ազատ քարզմանությունները», նրք քարզմանիւլը, ժամորմանայով քարզմանվող ստեղծագործության քախմայակարությանց, փաստորն գրում էր իր սեփական ստեղծագործությունը՝ համաձայն եգիպտոսի ընթերցողի պահանջների: Ես փայտմ էր շատ դեպքերում և՛ գործություն վայրք, և՛ գլխավոր հերոսների անունները ավելի սղապրացնելով եգիպտական հասարակությանը: Ճարզմանիւլը (ավելի արդարացի կլինի կոչել նրան հեղինակ - Ն.Է.) ստեղծագործությանց երբեմն ավելացնում է իր կողմից գրված պայտեղություններ և, լնդհակառակը, իր հաշիցդությունը կրճատում է շատ պարբերություններ:

Դիտարկենք կոմկերտ մի օրինակ Մատուխա Լուտիի սղ-Մանխալուտիի քարզմանություններից: Օտար լեզուներն անժամաք լինելը չէր կանգնեցնում նրան: Իր համար քարզմանում էին միջնորդները, շատ անգամ քանավոր կամ արտահայտում էին ստեղծագործության էիմենական սյուժեն, իսկ մա սյուժիի կմակերխն հեղինակ՝ ստեղծում էր իր շարադրանքը:

Է. Ռատուտի «Սիրամա դն Ռեթեբուակ» պիեսի քարզմանության մասին սղ-Մանխալուտիի գրել է, որ չնայած քնադրի հետ որչ տարբերությունների, մա պահել է էիմենական գաղափարն ու ոգին: Ճարզմանված տարբերակում պիեսը կոչվել է «Ռանաստեղծի կամ Սիրամա դն Ռեթեբուակ» («Ալ-Շախ աու Սիրամա դն Ռեթեբուակ»): Ստեղծագործությունը, ըստ նրա խոսքերի, իրանակերնից քարզմանի է Մուսամմաղ Աբլ սու-Մալամ սղ-Տուգլին և խնդրել նրան, «խատելով ավելորդ ճշողերը՝ դարձնել քառերակն ընձա-

դրական պիես»: Այ-Մանֆայտսին վաստայել է նրա խնդրանքը և ապա պիեսը դարձրել է մի սրատմվածք, որպեսզի ընթերցողը հմարավորություն ունենա տեսնելու քրքի վրա այն, ինչ կտեսնի համոզիաստեղը թատրոնում⁶: Եվ քանի որ այ-Մանֆայտսին իր էությունը շատ խոր զգացմունքային անձնավորություն էր, նրա քարզմանությունները ստանում էին յարակատուկ նախք աննախնենուպ նրբերանգ: Արքայնեք քոլորիս քայ հայանի Ա. Դյոմայի «Կամեկիսգարդ տիկինը» ստեղծագործությանը: Արարական տարրերական այն տրոսիվում է երկու առանձին մասերի: Առաջին մասը կոչվում է «Ջոնը» («Աղ-Նատիյաս»), այն պարտմեկում է ստեղծագործության հիմնական բովանդակությունը, իսկ երկրորդ կոչվում է «Մարգարիտայի օտակիրը» («Մուգարասաթ Մարգարետ»), որն այստեղ գրավում է ողջ ստեղծագործության կեսը և լի է ալ-Մանֆայտսինի կողմից ավելացված մոտա-քամենելով և հիշողություններով, որոնք գրի է առել Մարգարիտան: Շարա-հյանքը վարվում է երկայլ զենքից, որը և զայց է տալիս, որ արար ընթեր-ցողին սովելի հայրագետ է օրագրային սրատմվածքի տարրերակց, ինչպես մենք ոչևլ ենք վերևում: Այնումենայնիվ, «Կամեկիսգարդ տիկինը» ստավի-լագույնս մոտ է ներկայացված քնագրին, սակայն իրադարձությունները տրվում են համաձայն ժամանակագրական ընթացքի: Հեղինակը քարզմու-նելիս նրանցավորում է ստեղծագործությունը ի օրջուսան վարկարկված և ցածր կենց ալարթացվածով նրան և մեղադրելով դրանում հասարակության քարքերը: Փոխված է նաև ներառելու նամակի տեքստը. «Այս վերջինն է, ինչ կա մեր մեջ, Արմամ: Մի փորձիր վերական մեր հարսերությունները: Եվ մի հարցըս ինձ ոչինչ պատճառի մասին: Պատճառ չկա, քայի նրանից, որ ես աշխես եմ ուզում ... Մեռա քարտով⁷:

Ծնայած բնագրում Մարգարիտան գրում է, որ պատրաստվում է դառնալ ուրիշի սիրուհին, և որ Արմամը պարտավոր է վկայատմալ իր հոր և իր ընտանիքի մոտ, խնդրում է ներել իր սրատմատում տատանակները և շնորհասկանալորթան հայտնում իր կյանքի կրթանիկ պահերի համար:

Սակայն վերադառնալով նովելի ստեղծման մտխաղդյալներին: Հենց այն վաստղ, որ «Կամեկիսգարդ տիկինը» մասնատվում է երկու մասի, խստում է այն քանի մասին, որ այսպ ընթերցային հարկավոր էր կարճ, լակոնիկ ստեղծագործություններ, որոնք մաս կիմնին ընթերցողի հոգուն, կրարձրացնենին նրա մտքին համատեղչ պարբներն և այդ ամենը կենդանյացվելը առավելագույն զեղեկությունը:

Փաստորեն, եզիպտական նովելի ստեղծման և կայացման գործըն-թացը տեղի էր ունենում 19-րդ դարի վերջի 20-րդ դարի սկզբի լայն սոցիալ-քաղաքական և նշակույթային փոփոխությունների ժամանակաշրջանում: Սկսած 20-րդ դարի 20-ական թվականների կեսից եզիպտական կարճ պատմվածքներից սկսած են ձևը բերել ռեալիստական ուղղվածություն: Մե-համմեղ ՔԷյմոթի սրատմվածքներն սկսեցին հայտնվել քաղմախալ հասարակության անդամներ, ինչպես պարբներնելով և դմբախտություններով տարված աղբատներ, այնպես էլ հարստա, շրկ կանցով ապրող անբան-ներ: Ինչինք նրա «Նախակրթական դպրոցի դասը» («Նասա ֆիլ-քուքթաթ»), «Մատառիյա սրճարանում ուսնագանլը» («Ռամարան ֆի կոսվա Մատա-տիյա »), «Աղբատներին՝ ձրի» («Լիլ-խուքասա մաջանան») և այլն:

Իսա և Ելիասաու Բարեղ եղբայրների սանդագործությունները կանխավում կանոնից իրավունքների արչապահանջայանն ևն վերաբերում «նսրն համար ևն...» («ՆՆնա յարա...»), «Վանանց Լուրյունր» («ՆՆ-նազա ան-նիտանիլլա»)։

Ելեյմար և Բարեղ եղբայրների սանդագործունկրյուններից շատերը կարելի է արդեն համարձակորեն դասել մեախիստական մովելի շարին և կերակայցնել, որ 20-րդ դարի առաջին յտուրդին արդեն սանդովիլ կին րազխանուդով նախադրյալներ սեռելատական մովելի ժանրի կայացման համար։ Մինչ արա ժամանակաշրջանը ընկած մտա կես դար տևած շրջանի նյանակրյունը կայանում է նրանում, որ կարճ զեղարվեստական շարտրյանրի ճեր սկիզբ է առնում միջնադարյան մովելի՝ իր գաղափարական և զեղարվեստական հնարավորություններով սահմանափակ, անգնում կիսազեղարվեստական և կիսապատգարտկախտական սրտունկար-սկիւարելի միով, կրանում քարզմակրյան ճերք բերած կերպրական ստանձնանախակրյունները և դանում՝ առանձին զեղարվեստական սեռելատական սանդագործարյուն իր բոլոր ժանրային վառ արտախայտանկալով։ Վերոհիշյալ հեղինակները կրծնց սանդագործական շանբերով ինքն դրեցին եզակատական գրականորյան նոր վուլին, կր գրական ստորբերում հայանվելց Մանեուղ Թիլմարը, որը և համարվում է արտական գրականորյան միջ մովելի ժանրի նմանաղիլը։

KARAPETYAN NAIRA

EGYPTIAN NOVEL THE PRECONDITIONS OF THE FORMATION OF THE GENRE OF NOVEL AND THE PROCESS OF ITS ESTABLISHMENT

(Summary)

At the third decade of the XX century the Novel got the characteristic lines of a realistic work and became a separate genre in the Egyptian Literature. The amalgamation of the new and the old, the up-to-date and the ancient, came as the basis of the new genre. Also European Literature, with its translations into Arabic, helped the process of the formations of the genre. The first Egyptian novel is Ali Moubarak's "Alam ad-Din". But the founder of the new genre is Mahmud Teymour.

ՅԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝

1. Махмуд Амин ал-Алим. Новые ценности в современной египетской литературе. "Современная арабская литература", М., 1969, с. 54.
2. Крыжский А. Е., История новой арабской литературы 19 начало 20 в., М., 1971, с. 199-200.
3. Долликина А. А., Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. Публицистика 1870-1914 г. г., М., 1968, с. 34.
4. Али-Заде Э. А., Египетская новелла. Зарождение и формирование жанра, "Наука", 1974, с. 42.
5. 'Ali Nadim, Tunkh al'adabul arab, Haleb, 1954, p. 542.
6. Al Manfaluti Mustafa Lutfi, Asha'ir wa Siratun di Beirut, Cairo, 1955, p. 4-5.
7. Al Manfaluti Mustafa Lutfi. Al'ibrah, Majma'ati rowayat kghasbia, Cairo, 1955, p. 125.

**ԱՌԴԻԱՅԻ ԵՎ ԻՄՐԱՅԵԼԻ ԳՈՐԾՈՆԸ ԼԻՐԱՆԱՆՅԱՆ
ԵՎ ԱՄԺԱՄՈՒՄ (1975-1990 ԹԹ.)**

1960-ականներին Լիբանանը ապրում էր խորը ճգնաժամ: Այդ ճգնաժամի արդյունքում էր, որ 1975թ. այտուղ բռնկվեց քաղաքացիական պատերազմ, որը որոշ ընդհատումներով տևեց մոտ 15 տարի:

Իրենց հետադարձություններում մեր կողմից ուսումնասիրվող խրոնիկաներում անդրադարձվել են Լ. Հովհաննիսյանը⁹, Ռ. Կալապալտյանը¹⁰, Ս. Ստեփանյանը¹¹, Լ. Ալմուզը¹², Պ. Միլը¹³, Ի. Ռաբիանովիչը¹⁴, Հ. Ֆարքանը¹⁵, Ք. Սալիբին¹⁶, Դ. Գոյդոնը¹⁷, Ա. Դավիթյանը¹⁸, Ք. Բադրադոնիս¹⁹, Ե. Պիլիբին²⁰ և այլք:

Ճգնաժամը կիճրում ուներ մի շարք գործոններ՝ քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և կրոնական: Երկրի յուրաքանչյուր քաղաքական կատարվածքը, որը կիճմված է կրոնա-դավանական սկզբունքի վրա, նրա տեղև ժառանգած սոցիալական խնդիրները, 1960-70-ականներին լիբանանյան մուսուլմանների, հատկապես դրուզների և շիաների քաղաքական ակտիվացումը, ինչպես նաև 1960-ականներին պաղեստինցիների մեծ ներխուժը Լիբանան (մասնավորապես Հորդանանի 1970թ. ճգնաժամից հետո, երբ ՊԱԿ-ը, Ե. Արաբիայի գլխավորությամբ, ձիճնավորվեց Լիբանանում) նպատակեցին երկրում հաստատված փխրոն հավասարակշռության խաթարումը, առաջըրբեցին ուժերի պատակամ և բեռնացում: Մի կողմից լիբանանյան ծախելի ազգային-նաչրենասիրական ուժեր, որոնք միավորվել էին «Ազգային չարման»՝ Հալաքսթ ալ-Արաբիի մեջ, սերտորեն ազակցում և օժանդակում էին պաղեստինցիներին ու սրմանցում էին սոցիալական, քաղաքական և տնտեսական բարեփոխումներ, իսկ մյուս կողմից լիբանանյան ազեր՝ «Լիբանանյան ճակատ», որը դեմ էր Լիբանանում պաղեստինցիների ներկայությամբ, նրանց աճող ազդեցությանն ու վերջիններին կողմից Լիբանանի տարածքի օգտագործմանը Իսրայելի դեմ սաչքաբում: Բացի այդ, լիբանանյան քրիստոնյաները, մասնավորապես մարոնիները, փորձում էին սաստել մուսուլմանների քաղաքական ակտիվացումը և դրանով իսկ անփոճախ պոտեյանել Լիբանանի հաստակ քրիստոնեակրոն քնայրն և նրանում քրիստոնյաների աբուոոնյալ կարգալիճակը: Հարկ է նշել, որ Լիբանանում սկսված քաղաքացիական պատերազմի հենց սկզբից, Արևմուտքում և Իսրայելում փորձեր էին արվում լիբանանյան հակամարտությունը ներկայագնել որպես քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև ծավալված կրոնական պատերազմ: ՈՐ-թվագծելով մման սխմնա, արմնրոյան երկրներում ծախ ազգային-նաչրենասիրական ուժերը ներկայագնում են որպես մուսուլմանական, իսկ աչ ուժերը քրիստոնեական: Սակայն այսանել կրոնական գործոնը որևէ դեր չէր խաղում: Այս կամ այն ճակատի մեջ միավորումը տեղի է ունեցել ոչ բն ինչ-որ կրոնական, այլ սոչալակի սոցիալ-քաղաքական սկզբունքների կիճրի վրա: Լիբանանյան հակամարտությունը հակամարտությունի մի շարք խանգույց է, որի կիճրում ընկած են քաղաքական միատոմներ²¹:

Լիբանանյան ճգնաժամում, բացի վերջ եղած ներքին գործունե-
 րից, զգալի դեր ունեին նաև այնպիսի արտաքին գործունեք, ինչպիսիք են՝ Սի-
 րիան և Իսրայելը: Սիրիան չէր կարող անհատորջ մնալ Լիբանանում կա-
 տարված դեպքերին, քանի որ այն Լիբանանը մշտապես համարել է «Մեծ
 Սիրիայի» անբաժան մաս¹⁴: Պաշտոնական Դամասկոսի կարծիքով, Լիբա-
 նանում կատարվող դեպքերը նպատակ ունեին շեղել Սիրիայի ուշադրու-
 րան Իսրայելի դեմ պայքարից և մասնատել Լիբանանը, ինչը Սիրիան եր-
 րեք չէր կարող հանդուրժել: Սիրիայի գործողությունները Լիբանանում կիմ-
 նականում ուղղված էին Լիբանանի միասնականության ու անկախության,
 ինչպես նաև իննց իր՝ Սիրիայի ազգային անվտանգության ապահովմանը¹⁵:
 Երբ Լիբանանում իրավիճակը դառա էր կեղծ թուշադրելի անձեռնմեքից,
 իսկ երկրի կառավարությունը կորցրել էր կատարվող գնացրելի վառ իր վե-
 րահանդուրդները, Սիրիան 1976թ. հունվարին անմիջականորեն միջամտեց
 վրանաճյան իրադարձություններին՝ Լիբանան ուղղարկելով ՊԱՄ-ի (Պա-
 ղեստինյան Ազատագրության բանակի) Ցարճուկ քրեզաղի մի բանի քո-
 կաակներ¹⁶: Քրիստոնյա աճերի լայնածավալ ազգնական գործողությունների
 աջակցում Լիբանանը կանգնած էր մասնաձայն վտանգի առջև: Սիրիան
 Լիբանանի միասնականության և անկախության պահպանման նպատակով
 որդեգրեց «զա դայիբ վա լա մադուր» (ու ճաղրուկ և ոչ սցախտող) կարգա-
 վորման տարրերակց: Այսինքն Սիրիային ձեռնառու չէր ոչ Լիբանանի ձա-
 խազումը և պաղեստինյան աճերի ծաղրանակը, ոչ էլ քրիստոնյա մարտի-
 նակի կողմից դեկավարվող Լիբանանի գաղաթյունը: Հարկ է նշել, որ Սիրիան
 բավական զգույշ էր վերաբերվում նաև պաղեստինցիների ներկայությունն ու
 նրանց ազդեցությունը աճին Լիբանանում: Նրանց հաղթանակը կաշտ էր
 փոխանցել Լիբանանում բազմաթիվ համայնքների խաղաղ գաղաթյունը և
 կրոնա-դավանական համակարգով նաստատված փխբուն հախաաթակը-
 թույններ, կարող էր բացատրական արձագանք ունենալ Իսրայելում և պատ-
 ճառ հանդիսանալ սիրիա-իսրայելյան նոր բախման համար, ինչը տվյալ
 պահին ձեռնառու և ցանկալի չէր Սիրիայի համար: Եվ, վերջապես, ազգայ-
 նական, եղբայրության Լիբանանը, քաղաքական և գաղափարական
 առումներով ավելի ճախ, քան բառատական Սիրիան, չէր կարող ցնդունել
 Դամասկոսի կողմից, որի համար «միջակից բառատական Իսրայել միան-
 զանայն բավական էր»¹⁷: Նշենք, որ Դամասկոսը զգալիան մակաթարակում
 երբեք հանդատել չի եղել պաղեստինցիներին, սակայն Սիրիան վերջիններ-
 րիս հիմնականում դիտում է որպես կարևոր և գործնական միջոց տարածա-
 շրջանում իր սեփական շահերի իրականացման համար: Ուստի պաղեստին-
 ցիներին աջակցումնալնու օգտագործելու համար անհրաճեչու էր, որպեսզի
 նրանք կառավարելի լինեն՝ տվյալ դեպքում Լիբանանում: Աստղի համար
 Արաբաթը նման էր «սնկողը երևաանու», որը կարող էր միայն պատերազմ
 հայտարարել, սակայն ի վիճակի չէր հաղթել այն: Այնուամենայնիվ, պետք է
 նշել, որ Սիրիան միջամտել Լիբանանում տեղի ունեցող իրադարձություննե-
 րին ոչ թե պաղեստինցիներին կամ էլ քրիստոնյաներին, այլ Լիբանանը որ-
 պես օրագաթական միավոր փրկելու համար, որի կախումբյունն ու ան-
 վտանգությունը կենսական նշանակություն ունեք իննց Սիրիայի համար»¹⁸:

Ինչ վերաբերում է Սիրիայի Լիբանան ներխուժման նկատմամբ Իսրայելի դիրքորոշմանը, սույն Իսրայելը, հետևելով ԱՄՆ-ի խորհրդին, դեմ չէր քանի ղեռ Սիրիայի գործողությունների Լիբանանում կրած էին կայունացնող բնույթ, սատարում էին պաշտօնակցներին և սղոյված չէին Իսրայելի դեմ: Պ. Սիլլը նույնիսկ նշում է զոչաբայան ունեցող նուակոյն ԱՄՆ-Սիրիա-Իսրայել «կարմիր գծի» չգրված համաձայնագրի մասին, որի համաձայն, Իսրայելը համաձայնվում էր Լիբանանում սիրիական ներխուժման հետ մինչև կառախում անցնող Մայուն-Ջիզզին գիծը²⁵:

Ներխուժումից կարճ ժամանակ անց Լիբանանի մեծ մասը հայտնելից սիրիական հսկողության տակ, սակայն նրկրած քախումները ղեռ շարունակվում էին: Արաբական երկրների վերաբերմունքը սիրիական ներխուժման հանդեպ միանշանակ չէր և նույնիսկ դատաարտովից արաբական երկրների մասնավորապես, Նեխլառոսի կողմից, որը միանալով Իսրայելին, Լիբիային և ՊԱԷ-ին, վարձեց հակազդել սիրիական գործողություններին²⁶:

1976թ. հոկտեմբերի 18-ին Առ-Ռիադում կայացավ արաբական երկրների ղեկավարների համաձայնագիր, որին մասնակցեց նաև ՊԱԷ-ի նախագահ Յ. Արախաբը: Համաձայնովի մասնակիցները քննարկեցին Լիբանանում ստեղծված խառնիճակի և կրակի գաղտնիցման հնարավոր տարբերակները: Այստեղ Աստղին հաջողից որչաչակիտրեմ քարկազի սիրիա-նեխլառոսական հարաբերությունները²⁷: Մի քանի օր հետո, հոկտեմբերի 20-26-ին Կախիրիում տեղի ունեցավ արաբական երկրների ղեկավարների հաջող համոխույունը, որի յնրազքում վազերացվեցին Ռարառում քնննված որչաչումները, այդ քվում աննեակալուարը որչաչից կազմավորել Լիբանանում վարքմ և օրինակամությունը վերականգնելու նպատակով արաբական խառաղապահ ուժերը, որոնք կազմված էին հիմնականում սիրիական ուժերից²⁸: Այսպիսով, Սիրիան վերածվեց ձե-*facto* և ձե-*iure* Լիբանանում կայանալույուն ազախուզող միակ գործնական և օրինական ուժի²⁹:

Ինչ վերաբերում է Իսրայելի գործունիք, ապա վերջինս ղեռ վաղուց փայլախում էր հարավային Լիբանանում «ամվտանգություն գառի» ստեղծելու ծրագրից³⁰: 1960-ականների վերջին Լիբանանում քնակվում էին շուրջ 250 հազ. պաղեստինցիներ, որոնք կենտրոնացած էին պաղեստինյան փախուտականների 15 ճամբարներում, գառնվում էին Ռեյրոտի արվարածաններում և նրկրի հարավում, որտեղից պաղեստինյան զինված զոկառոնիքը հարձակումներ էին կատարում Իսրայելի հյուսիսային քնակավայրերի վրա: Այս հանգամանքը օգտազորնելով Իսրայելը պաղեստինցիներին պատնելու պատրվակով իրեն իրախոնք էր վերապախում գրոններ և հարձակումներ կատարել Լիբանանի տարածքում³¹: Դեռևս 1969թ. նոյեմբերի 3-ին Կախիրում ստորագրվել էր համաձայնագիր, որով սահմանվել էին պաղեստինցիների իրախոնքներն ու գործողությունների բնույթը Լիբանանում, որի հիմնական իմաստն այն էր, որ Լիբանանում հաստատված պաղեստինցիներն իրախոնք ունեին մասնակցելու պաղեստինյան դիմադրության շարժմանը, քայք և պարտավոր էին հարգել Լիբանանի անկախությունն ու ամվտանգությունը³²:

1968թ. ղեկառներին, նրք Ալեռնի օդանավակայանում պաղեստինյան անարևելիների կողմից գրոնի ներարկվեց Իսրայելի օդանավը, Իսրայել-

լի նրամանառարար թյունը, որպես պատասխան քաչ, կազմակերպեց օդային հարձակում Ռիչլանդի միջազգային օդանավակայանի վրա, որի ընթացքում ռճկազնեցիքն 13 լիբանանյան օդերորակն ինքնահայտնեց²⁷։ Այս գրեթե Իսրայելը նպատակ ուներ փոխեցնել «արշտոնակաձև» Լիբանանին, ամրագրել լիբանանյան քրիստոնյաների դիրքերը և խորացնել լիբանանցիների հակակրամերը պատերազմիցինների հանդեպ։ Սակայն Իսրայելի գրեթե արդյունքում Լիբանանի խլամ ընկալության նամակրամերը պատերազմիցինների հանդեպ էլ ավելի ամրապնդվեց։ 1972թ. սեպտեմբերին, երբ Մյունխենի օլմախական խաղերի ժամանակ, պաշտախմայան «Ա. Միաշտեմբեր խմբի» կողմից իրականացվեց իսրայելցի ինը մարտիկների և մարզի սպանությունը, Լիբանանը նորից ստիպված էր փոխհատուցել՝ երկու օր անցնումեղ իսրայելյան օդային ուժերը Միջերկրական ծովի ողջ երկայնքով ոճրակոծում ևն Լիբանանի տարածքը՝ պատճառելով մեծ մարդկային կորուստներ և ավերածություններ²⁸։ Նույն թվականից սկսած Իսրայելը վարում էր «չնայադարձում պատերազմ» Լիբանանի հարավային շրջանների դեմ։ Իսրայելը նպատակադրել էր, եենվելով լիբանանյան քրիստոնյաների վրա, Լիբանանից դուրս բշել պաղեստինցիներին և ոչնչացնել ՊՄԿ-ն ու նրա ղեկավարությունը։ Իսրայելի օժանդակությամբ և աջակցությամբ կազմավորվեց «Լիբանանի հարավի ազատագրման բանակը», որի կորիզը կազմում էին հիմնականում կազմալուծված լիբանանյան բանակի քրիստոնյա զինվորները և, որը Իսրայելի դրոշմներ հարավում պատերազմում էր պաղեստինյան զինված միավորումների դեմ²⁹։ 1973թ. ապրիլի 10-ին, իսրայելյան հատուկ ծառայությունների 30 աշխատակիցներ, ժամանելով Ռեյյուն և խորերի բաժանվելով, կազմակերպեցին մի շարք հարձակումներ, այդ թվում Ռեյյունի Վեյդեն փողոցում իրականացրեցին ՊՄԿ-ի ակամավոր գործիչներ Մուհամեդ Նաջարի, Ալվանի, Ջամալ Նասերի սպանությունները³⁰։ Իսրայելի ակախվարյունը Լիբանանում էլ ավելի տանց, երբ 1977թ. մայիսին Իսրայելում իշխանության եկավ «Լիկուդ» աչ կուսակցությունը։

1978թ. սկզբին աչ Լիբանանը, այդ թվում և Ռեյյունը, բաժանված էին երկու մասի։ Նատալաբարությունը փաստորեն կորցրել էր երկրում կատարվող դեպքերի վրա իր ներկայությունը։ Անել էին աչ քրիստոնեական ուժերի թիվը, որանց աջակցում էր Իսրայելը և, որանց ավելի համախառն էին մտնարված զինված բախումներ միջարարական ուժերի վրա, որանց կազմված էին հիմնականում սիրիական զբաղվախմարումները³¹։

Թեև Լիբանանի հայտախում գտնելող պաղեստինյան բուկատները զարկում էին հիմնականում լիբանանյան բանակի կողմեց, աչնուտեննայինի, երբեմն հարձակումներ էին իրականացնում Իսրայելի էյուսիսային բնակավայրերի վրա։ 1978թ. մարտին պաղեստինյան բուկատներից մեկի հարձակման արդյունքում մեծ թվով իսրայելցիներ գնվեցին։ Ի պատասխան, մարտի 15-ին իսրայելյան բանակը ներխուժեց հարավային Լիբանան։ Միլիտարան արշտոնական արքայությունը իսրայելյան ներխուժումը հիմնավարեցին նեռույալ կերպ. «Այն Միլիտարի և Պաղեստինյան ներախուժության դեմ ուղղված աներիկա-սխանախակաթ լուրարիված վերջին քաղերից մեկն էր իսնդիսանում»³²։ Միլիտան անմիջապես արծագանքեց սնո ներխուժմանը և Արաբական Ջապման ուժերի տրամադրության տակ դրեց երկրի օդային

ուժերը, իսկ Արտաղը հայտարարեց, որ «Սյրիան մշտապես կանգնած կմնա պաղտախնամ հեղափոխության կողքին», այն համարելով իր «ազգային արարքի մի մասը»³³։ 1978թ. սկսած Սիրիական զորքերը Լիբանանում դաշակի հակաաղբյուրներն ունեին երկրի մարտի դեկադարության հետ, պոմբ համագործակցելով և օժանդակություն ստանալով Իսրայելից, ադրալեյրնն պարայտոմ էին Լիբանանում սիրիական ներկայության դեմ։ Այրուհանդերձ, սիրիական ուժերը Լիբանանում հաջողությամբ կատարում էին իրենց կիննական խնդիրը՝ հակադեյ խրայելական հայրակնամեց և կանխել Լիբանանի մասնատումը։

1978թ. մայսի 15-ին խրայելյան 30 հազ. բանակը ներխուժելով հարավային Լիբանան՝ գրավեց մինչև Լիտանի գետն ընկած շրջանները (երկրի ողջ տարածքի 1/10-ը մասը)։ Այս քաղը Իսրայելը իրականացրեց Կաշիմզտոմի իմացությամբ։ Լավատեղյակ խրայելյան ճեկնարան Ա. Կապելյուկի նշեց, որ «այդ հարձակումը իրականացվեց այն բանից հետո, երբ ԱՄՆ-ն հասկացրեց, որ դեմ չի լինի, եթե միայն խրայելյան ներխուժումը դուրս չգա «թախտըված սամաններից»»³⁴։

Լիբանանի և այդ արարական պետությունների պահանջով հրավելյուկեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդ, որը 1978թ. մայսի 19-ին ընդունեց բիվ 425 որոշումը Լիբանանում կրակի դադարեցման և խրայելյան զորքերի անմիջապես դուրս բերման մասին։ Որազվեց նաև կազմավորել ՄԱԿ-ի ժամանակավոր ուժեր՝ 4000 մարդ, որոնք պետք է ճեկնեն Լիբանան։ Այրուհանդերձ, Իսրայելի զորքերը Լիբանանի տարածքը րիցին միայն 1978թ. հունիսին և տանանի կրկայնրով 10կմ գաղին փոխանցեցին ոչ թե ՄԱԿ-ի ուժերին, այլ լիբանանյան բանակի մախկն մայրը Հադդադին³⁵։ Արալիով, Իսրայելի դեկադարայունը իրականացրեց իր վաղուց փայտայած ծրագիրը՝ տեղեկելով «անվտանգության գոտի» Լիբանանի տարածքում։ 1979թ. ապրիլի 19-ին Հադդադը իր կողմից վերահսկող տարածքում (850կմ, մոտ 100 հազ. րնակչությամբ, որից 40 հազ. քրիստոնյաներ, իսկ 60 հազ.՝ մուսուլման շխաներ), հոչակեց «Անկախ Լիբանան» պետությունը։ Ողջ զյնամրերքք, այդ քվում տանկեր և ծամր հրետանի, մատակարարվում էր Իսրայելի կողմից։ Տեղ-Ավիվի մույնիսկ վարձատրում էր Հադդադի զինվորներին³⁶։

Հարկ է նշել, որ Լիբանանում ՊԱԿ-ի գործողություններին հակահարված տալու ժամանակ խրայելյան բանակը փորձում էր խտտեղե սիրիական ուժերի հետ ողդակի բախումներից։ 1978թ. օգոստոսին Իսրայելի վարչապետ Բեզիներ մույնիսկ ներժեց սիրիական զորքերին օդային հարված հասցնելու աջ քրիստոնյաների խնդրանքը, չնայած միևնույն ժամանակ խրայողորքեց, որ Սյրիայի կողմից լիբանանյան քրիստոնյաների նկատմամբ «ցեղասպանություն» իրականացնելու դեպքում Իսրայելը չի կարող անտարքեր մնալ։ Այս գործում Եսկան դեր էին խաղում մարսնիները, որոնք հրահրում էին բախումներ սիրիական ուժերի հետ՝ վարձելով Իսրայելին ներքաշկ դյանց մեք։ Օգտվելով Հենդի-Դեկդում եղիպտա-խրայելյան համաձայնագրի ստորագրումից հետո Սյրիայի տարածաշրջանային դիրքերի բուլացումից և Լիբանանում մրա ունեցած ղեկադարություններից, աչ քրիստոնյանական ուժերը 1980թ. վերջին հեկադարյուն հաստատեցին Լիբանանի արևելքում գտնվող Քերտա հարթավայրի կենտրոնական քրիստոնյական

Ջալեկ ջաղարի վրա: 1981թ. ապրիլին, երբ սիրիական ուժերը փորձեցին վերջիններիս դուրս մղել Ջալեկից, Իսրայելյան արգելիչ 28-ին Ջալեկի մոտ խզեց 2 սիրիական տրանսպորտային ուղղությամբ⁵⁷:

Ռաշեազի Իսրայելը գրկվեց Լիբանանի վրա օդային գրոհներ կատարելու պատրվակից, ՊԱԿ-ը, Սաուդյան Արաբիայի միջնորդությամբ, 1981թ. հուլիսին ստորագրեց համաձայնագիր, որով դադարեցնում էր իր ռազմական գործողությունները Իսրայելի դեմ Լիբանանի տարածքից⁵⁸: Հնալյաձ ՊԱԿ-ը հեռանում էր համաձայնագրի կատարմանը, Իսրայելը վերսկսեց արդևատիցիների լիզրերի օդային գրոհները: 1982թ. հունիսի 6-ին Լոնդոնում իսրայելյան դեսպանի վրա սրտեխտիմյան ահտրեկչի կողմից կատարած անհատուց մահախարձից հետո իսրայելյան զորքերը (գամաքային ուժեր՝ 100 հազ. մարդ, ռազմաօդային և ռազմածովային ուժերի հետ) ներխուժեցին Լիբանան: Այդ ժամանակ Լիբանանում տեղակայված էր 26-28 հազ. սիրիական զորք: Հունիսի կեսերին իսրայելյան զորքերը, շնայած սրտեխտիցիների և լիբանանյան ճախերի ցույց տված դիմադրության, հասան Բեյրութի արվարձաններ և միացան աք-քրիստոնեական ուժերի հետ: Սկսվեց Արևմտյան Բեյրութի 80 օրյա պաշտպանությունը⁵⁹:

Պատասխանատվություն զգալով Լիբանանի խաղաղ քնակություն հասագա ճակատագրի նախդեպ և ձգտելով կանխել Լիբանանի մայրաքաղաքի հետագա ավերումը՝ սրտեխտիցիների ղեկավարությունը որոշում ընդունեց Լիբանանից իր զինված միտադրումների և ՊԱԿ-ի ապախատի դուրս բերման մասին: Մերձավոր Արևելքում անբեկյալ ներխուժացուցիչ 3. Հարիբը իր կատարարության անունից երաշխագրեց, որ այդ դեպքում 1) իսրայելյան զորքերը չեն մտնի արևմտյան Բեյրութ և 2) կապահովվի Լիբանանում սրտեխտիցիան փախստականների ճամբարների անվտանգությունը⁶⁰: Սակայն 1982թ. սեպտեմբերի 15-ին իսրայելյան քանակը զրավեց արևմտյան Բեյրութ: Մինչ այդ, 1982թ. սեպտեմբերի 14-ին, սրտեկից երկրի նախագահի պաշտոնը դեռ չստանձնած Բաշիր ժմայելը: 1982թ. սեպտեմբերի 17-ի գիշերը սրտեխտիցիան փախստականների Սաքրա և Հաուիլա ճամբարներում Իսրայելյան աք-քրիստոնյաների ձեռքով իրականացրեց հազարավոր սրտեխտիցիների դաժան սպանությունը: Այս դաժան հանցագործությունը կատարվեց Իսրայելի պաշտպանության նախարար Արևի Հաբանի⁶¹ ուղղակի օժանդակությամբ և աջակցությամբ⁶²: Այս սրտեխտիցիան ԱՄՆ-ի ճնշմամբ Լիբանանի կատարարությունը 1983թ. մայիսի 17-ին ստորագրեց լիբանանա-իսրայելյան «խաղաղության մասին համաձայնագիրը», որի համաձայն Լիբանանը կտաձարված էր Անվտանգության խորհրդի թիվ 508 և 509 որոշումներից, որոնք նախատեսում էին իսրայելյան զորքերի դուրս բերում Լիբանանի տարածքից: Համաձայնագիրը կտում էր ընդգծված նախաիրիական և նախապրտեխտիցիան քնակը: Մայիս 1984թ. մարտին, երկրում ձևավորված ազգային միասնության կատարարությունը շեղյալ հայտարարեց վերը նշված սրտեխտիցիցը: Այդուհանգիքով իսրայելյան զորքերի դուրս բերումը Լիբանանի տարածքից (րազատությամբ նախալի «անվտանգության գոտուց», որտեղից իսրայելյան զորքերը դուրս բերվեցին 2000թ. մայիսի 24-ին) ավարտվեց միայն 1985թ. հունվարին: Մինչ իսրայելյան քանակը սկսեցում էր Բեյրութը, Վաշինգտոնը, շնայած Իսրայելի հետ որդ տարա-

ճայնությունների, իրականացնում էր իր դաշնակցի ցարսական և դիվանագիտական ապստամբությունը: 1982թ. ընթացքում ԱՄՆ-ը, աջակցելով Իսրայելին, 6 անգամ օգտագործեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում «վետոյի» իր իրավունքը⁴⁷:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ արաբների մեծամասնությունը գտնում է, որ լիբանանյան ճգնաժամը ամենաշատը ձևանում էր Իսրայելին: Այն ժամանակ շահելու և Սիմայ-2 (երկրորդ եգիպտա-իսրայելյան) համաձայնագրի ստորագրումից արաբների ուշադրությունը չնվելու ենարավորաբար էր ընձեռում Իսրայելին, որն էլ վերջինս կայտազանգ լավագույնս օգտագործել⁴⁸:

Լիբանանյան ճգնաժամը հաղթանարվեց միայն 1989թ. հոկտեմբերին Թալֆի համաձայնագրի ստորագրմամբ, որով հատուկ հարաբերություններ հաստատվեցին Սլովիայի և Լիբանանի միջև: Թալֆի համաձայնագիրը իրավական տեսանկյունից ենարավոր դարձրեց սիրիական ազդեցության հաստատուն Լիբանանում⁴⁹:

Այսպիսով, Լիբանանը, որին մինչև այժմ հաջողվել էր զերծ մնալ արաբա-իսրայելյան հակամարտությանց ուղղակի մասնակցությունից և գրավել չեզոք դիրք, վերջ ճշված հանգամանքների շնորհիվ ամբողջությամբ ներքաշվեց մերձավորարևելյան հակամարտության մեջ: Այսօր էլ մեյնսթրիմային հակամարտության ցանկացած սրում իր բացասական հետևանքներն է ունենում Լիբանանի մերթադարձական կյանքում: Այդ է վերադառնում 2001թ. ապրիլի 15-ին Իսրայելի կողմից Բեյրութի մոտ տեղակայված սիրիական ռազմական դիրքերի ոտնակոծումը (այսօր Լիբանանում տեղակայված են 35 հազ. սիրիական ուժեր), ի պատասխան շիական ծայրահեղական «Հիզբոլլան» կազմակերպությանը Սիրիայի ցույց տված աջակցության, որը, օգտագործելով Լիբանանի հարավը, գրոհներ է ձևանարկում Իսրայելի դեմ: Այդպիսով Լիբանանը մերձավորարևելյան հակամարտության մեջ մերթաշված միակ արաբական երկիրն է, որին հաջողվել է առանց եգիպտոսի օրինակին հետևելու և Իսրայելի հետ անցատ համաձայնագիր կնքելու, իսրայելյան զորքերը ամբողջությամբ դուրս քերել իր տարածքից, չնայած դա սխառնեցեց տասնյակ տարիներ:

HARUTUNJIAN LILI

THE SYRIAN AND ISRAELI FACTORS IN THE LEBANESE CRISIS

(Summary)

In the 1960s Lebanon went through a deep crisis. In 1975 this crisis turned into a Civil War, which lasted nearly 15 years. The Lebanese crisis, the Civil War and the subsequent instability are result of several processes, indigenous to Lebanon, but which have become increasingly intractable due to the pressures of external actors.

In addition to internal factors – political, economic, social, religious and ideological, and external factors – Syria and Israel, which had their own interests in Lebanon, the Palestinian issue became critical for Lebanon after 1970, when the Palestine Liberation Organisation and its military units displaced from Jordan to Lebanon. Due to all these factors Lebanon, which till then had succeeded not to participate in the Middle East conflict, now became wholly involved in it.

ԵԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ա. Հովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը և նայ համայնքի դիրքադաշտը (1975-1982), Երևան, 1982:
2. Բ. Շարաֆնոյան, Սիրիա - ամերիկյան հարաբերություններ (1967-1996), Երևան, 2000:
3. С. Стоклицкий, Ливан: Тревоги и надежды, М., 1988.
4. Л. Вольнов, Ливан: Эко агрессии, М., 1984.
5. P. Seale, Assad and the struggle for the Middle East, London, 1988.
6. I. Rabinovich, The war for Lebanon, 1970-1985, New York, 1985.
7. H. Cobban, The making of Modern Lebanon, Westview Press, 1985.
8. K. Salibi, Crossroads to Civil war: Lebanon 1958-1976, New York, 1976.
9. D. Gordon, Lebanon: The fragmented nation, London, 1980.
10. A. Dawisha, Syria and Lebanese crisis, New York, 1980.
11. Բ. Բաղդասյան, Աս-Սալամ ալ-Մաֆկուդ (արարներն՝ Կարգած խաղաղություն), Բեյրութ, 1984:
12. Е. Пырлин, Ближневосточный лабиринт, М., 1996.
13. Ա. Հովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը և նայ համայնքի դիրքադաշտը, էջ 32:
14. 1919թ. հունիսի 2-ին Դամասկոսում հրատարակված «Առաջին Համաֆրիսիան վնասնորոշի» արշտումների համաձայն «Մեծ Սիրիան» ընդգրկում է հարավում Տարտուս լեռները, Ակարան և Ռաֆանոս հյուսիսում, Սիջերկաականը արևմուտքում և Եփրատն ու Խարոս գետերը արևելքում: Այդ սահմանների մեխատում են ապօրգա Սիրիան, Լիբանանը և Եսրայելը: «Մեծ Սիրիայի» կոնցեպցիայի արձատները գնում են դեպի Օմարանների իսլամական ժամանակները, երբ Հիթաֆիս հյուսիս լեզած տարածքը («Քիլոս աշ- Շամ», Հյուսիսային Երկիր) առանձին քաղաքական միավոր էր հանդիսանում:
15. Բ. Շարաֆնոյան , Սիրիա - ամերիկյան հարաբերություններ, էջ 71:
16. TACC, 06.02.1976.
17. "Le Monde", 14 April, 1976.
18. A. Dawisha, Syria and Lebanese crisis, p. 134.
19. P. Seale, The struggle for the Middle East, p. 279.

20. Հունիսի 5-ին Միջին և Եզիպոսի խզեցին իրենց դիվանագիտական հարաբերությունները՝ նա կանչելով դիվանագիտական ներկայացուցիչներին:
21. Շ. Կարամանոլյան, Արաբական Պետությունների Լիգայի դերը արաբական երկրների հակահեգեմոնիալիստական պայքարում, Երևան, 1988, էջ 185:
22. P. Seale, The struggle for the Middle East, p. 288.
23. Միջինական գաղթի քանակը աստիճանից 30 հազար: Խաղաղության ուժերի մեջ մտան նաև Սաուդյան Արաբիայի, Լիբիայի, Ասիայի և այլ երկրների զինվորներ:
24. Ближний Восток и Международное право, М., 1982, с. 83.
25. Арабские страны: История, экономика, политика, М., 1986, с. 249.
26. Ն. Հովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դերորոշումը, էջ 14:
27. S. Maskey, Lebanon: Death of a nation. New York, 1991, p.142.
28. Նույն տեղում, էջ 150:
29. Ближний Восток и Международное право, с. 83.
30. А. Агарышев, От Кэмп-Дэвида к трагедии Ливана, с. 3.
31. Ближний Восток и Международное право, с. 84.
32. Բ. Կարամանոլյան, Միջին-ևներկյան հարաբերությունները, էջ 90:
33. «Այ- Րանո», 17.03.1978:
34. Ближний Восток и Международное право, с. 85.
35. S. Maskey, Lebanon: Death of a nation, p.173.
36. Ближний Восток и Международное право, с. 85.
37. P. Seale, The struggle for the Middle East, p. 284.
38. Ближний Восток и Международное право, с. 86.
39. Л.Вольнов, Ливан: эхо агрессии, с. 8.
40. А. Агарышев, От Кэмп-Дэвида к трагедии Ливана, с. 133.
41. Նույն տեղում, էջ 132:
42. Սյուր Մրինգ Շարնեք Իսրայելի վարչապետն է:
43. Ближний Восток и Международное право, с. 90.
44. Ե. Պրինսկով, Մի դավադրության արամորթյուն, Երևան, 1987, էջ՝ 340:
45. ТАСС, 10.09.1990.

ՋՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՉԱՆՈՐ ԱՐԿԱՎԸՐՈՒՄ

Տնայր միշտ էլ ամենել է քաղաքիկ նշանակություն Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

20-րդ դարում Մերձավոր Արևելքում նախամարտությունների ականջական պատճառ համարվել է նավթային զործուր: «Պետությունները վիճել են տանհամների ճշգրտման շուրջ՝ հասալով, որ աշագի յուրաքանչյուր քառակուսի կմ կարող է դառնալ կարատուրյան թոր աղբյուր: Ավելին, այդ ասեմանների մեծ մասը սրաշվել է նավթի առկայությունը հաշվի առնելով: Մինչև, ջրային ռեսուրսների օգտագործման հարցը ամենանազանական կոնֆլիկտաձին զործունն է Մերձավոր Արևելքի ապրուստ քաղաքական կյանքում»:

Թուրքիայից մինչև Օման, Եգիպտոս և Լիբիա տարածվող բոլոր երկրները այսօր գերիմզիկ ունեն ինչպես բավարարել իրենց երկրների ջրային կարիքները, քանզի գնալով խիստ անհամատեղելի է դառնում այդ երկրների քնակարթյան աճի և ջրի պահանջների տնեակերը: Տարածաշրջանի ամենամեծ գետի՝ Նեղոսի աղազանի քնակարթյունը կրկնապատկվում է յուրաքանչյուր 30 տարի մեկ, մինչդեռ ջրի քանակը չի ավելանում: Ավելին, գետի ջրերի վերականգման միջին նորման կազմում է 18 օր, իսկ մեծ լճերի-նր՝ 1000 տարի: Եվ սա այն դեպքում, երբ ավալ ջրային ավազանի վերականգնմանը ոչինչ չխանգարի, այսինքն՝ չլինեն խաչորամասշտաբ օգտագործումներ, ինչն անհնար է Մերձավոր Արևելքում: Այսպիսով ստացվում է ջրային դեֆիցիտ: Ըստ դոկտոր Ֆալկերմանի մեթոդի, երբ ավալ երկրի քնակարթյան յուրաքանչյուր շնչին տարեկան քաժին է ընկնում 1700 խորանարդ մետրից պակաս ջուր, ապա այդ երկրում առկա է ջրային խորամուրտնե, իսկ երբ այդ ցուցանիշը 1000 խորանարդ մետրից պակաս է, ապա այդ երկրը ունի ջրային դեֆիցիտ»:

1955թ. ջրային դեֆիցիտ աշխարհում աճելին 7 երկիր, որոնցից երեքը՝ Կատարը, Հորբանանը և Քուվեյթը, Մերձավոր Արևելքում: 1990թ. վերահիշյալ չորին ավելացան ևս 13 երկիր, որոնցից ութը (Ալժիր, Իսրայիլ, Բահրեյն, Սաուդյան Արաբիա, Սոմալի, Թունիս, Արաբական Միացյալ Եմիրություններ և Եմենը) Մերձավոր Արևելքում: ԱՄԿ-ի տվյալներով 2025թ. ևս յոթ մերձավորալեռնական երկրներ՝ Եգիպտոսը, Եթովպիան, Իրանը, Լիբիան, Մարոկոն, Օմանը, Սիրիան, կունեն այդ ցուցանի մեջ, այսինքն՝ Մերձավոր Արևելքում կլինեն 18 երկրներ, որոնք կունենան ջրի դեֆիցիտ²: Մերձավոր Արևելքի քնակարթյունը 1990թ. 314 միլիոն էր և 2020թ. կլինի 348 միլիոն, իսկ ջրի օգտագործման պահանջը անեն տարի ավելանում է 470 միլիարդ խորանարդ մետրով³: Այն 132 միլիարդով ավել է, քան ամբողջ ջրային արաշարները, այդ թվում՝ արտուստայներ, մլասին վերցրած: «Կա կլինի խորամուրտնե և կրեդիտաժին անմախաղաղ աղբյուր: Ստորե բերում ենք մերձավորարևելյան երկրների քնակարթյան ջրային արտանջների ավալները:

Իրվիկ

Ինկ շնչին քաժին ընկնող ջուր խորանարդ մետր

1955թ.

1990թ.

2025թ.

1. Բուվեր	147	23	9
2. Կատար	808	75	57
3. Բահրեյն	1427	117	68
4. Սաուդյան Արաբիա	1226	306	113
5. Արաբական Միացյալ Էմիրություններ	6196	308	176
6. Հոլանդան	906	327	121
7. Եմեն	1098	445	152
8. Իսրայել	1229	461	264
9. Թունիս	1127	540	324
10. Ալժիր	1770	689	332
11. Լիբիա	4105	1017	359
12. Մարոկկո	2763	1117	590
13. Եգիպտոս	2561	1123	630
14. Օման	4240	1266	410
15. Լիբանան	3088	1818	1113
16. Իրան	6203	2203	816
17. Սիրիա	6500	2087	732
18. Թուրքիա	8509	3626	2186
19. Իրաք	18441	6029	2356
20. Սուդան	11899	4792	1993

Ճշրային ռեսուրսների համատեղ օգտագործման վերաբերյալ դրևէ կոնկրետ համաձայնագիր չկա: Նախկինում այդ հարաբերությունները կարգավորվել են իրանի օրենքներով: Ըարիարի կամոնենթիզ մեկն ասում է. «Այն մաթղը, որը լավ է փոքում, իրավունք ունի առաջինը օգվել այդ ջրից, քայց նա չի կարող այդ նույն ջրի օգտագործումը մերժել այդ մարդկանց և կենդանիներին»⁵: Իսլամ արմատականները ներկայումս սկսել են շահագրել այս կամոնը և մեկնաբանել իրենց մեղ: Գետերի ակունքները վերահսկող երկրները (օրինակ՝ Թուրքիան) պնդում են, որ իրենց պետք է վերցնեն այնքան ջուր, որքան ոգում են, իսկ գետերի ստորին հոսքերիցում տեղա-կայված երկրները (օրինակ՝ Եգիպտոսը) միշտ ստանդել են այս տեսակետի դեմ: Միջազգային իրավունքի անդադարյունը՝ ջրային հարցի հետ կապված, առաջացնում է և առաջացնելու է բազմաթիվ վեճեր: Եզանի դեպքեր կան, երբ ՄԱԿ-ը կամ Միջազգային դատարանը վճիտ արձակում լինեն առե-մամային գետերի կամ լճերի ջրերի համատեղ օգտագործման վերաբերյալ:

Ճշրային հարցը եղել և մնում է տարածաշրջանային անձնակին հակամարտության՝ պարա-խորայելականի առանցքային հարցերից մեկը: Թուրքիան ջրային հարցում լուրջ տարածայնություններ ունի Իրաքի և Սիրիայի հետ⁶:

Արժավոր Արևելքում առկա են երեք խոշոր «ջրային համկարգեր»՝ Նեղոսի, Տիգրիս-Եփրատյան և Հայրամանի ավազանները, և այս երեք ավազաններում էլ առկա են ջրային լուրջ տարածայնություններ և հակամարտություններ:

1. Չրային տարածաշրջանից Տիգրիս-եփրատյան ամազա- նում:

«Չրային մտրակի» քաղաքականության օգտագործման լավագույն ևնտրոյան է դրսևորում Յուրբիան⁷: Դեռ 1990թ. Յուրբիան որոշեց Արա-
տրի քրամբարի դիմաց նոր արհեստական վեճ կառուցել և այնուհետ ուղղել
Եփրատի ջրերը: Այդ քայլով Յուրբիան Սիբիայից պահանջում էր դադար-
եցնել օգնությունը Բիբրական Աշխատավորական Կուսակցությանը: Այդ
նախագծի իրականացումը ջրային սով կատաղացներ նաև Իրաքում: Իրաքը
և Սիբիան, այդ երկու ամիաշտ իշնամիները, բաղեցին տարածաշրջան-
ները և սկսեցին զինված հակազդեցության համատեղ ծրագրեր մշակել:
Երեք շաբաթ անց Յուրբիան դադարեցրեց նախագծի իրականացումը:

Յուրբ-սիբիական հարաբերությունները այժմ էլ լարված են: Յուր-
բիան նախատեսում է Եփրատի ավազանում կառուցել 22 քրամբար, սրան-
ցից առիժն կառուցվել է կեսը: Երե քայլը 22 քրամբարներն էլ կառուցվեն, Սի-
բիան կկորցնի Եփրատի ջրերի 40 տոկոսը⁸, Եփրատից հեռո Յուրբիան
նախատեսում է օգտագործել Տիգրիսի ջրերը: Դա ուղղակի հարված է Իրա-
քի շահերին, որի ջրային պաշարների 90 տոկոսը կազմում են Տիգրիսի ջրե-
րը⁹: Դա կտռվաի Սիբիային և Իրաքին դաշնակցել, չնայած որ 1975թ. այս
երկրները ընչ էր մնում բախվելին Սիբիայում աս-Սուրայի քրամբարի կա-
ռուցման պատճառով: Դեռ 1990թ. սկզբներին Յուրբիայի նախագահ Սուլեյ-
ման Դեմիրելը նայտարարեց. «Այ՛ Սիբիան, ոչ՛ էլ Իրաքը չեն կաշող սր-
անցները ներկայացնել Յուրբիայի գետերի նկատմամբ, ինչպես, որ Անկա-
րան սրանանց չի ներկայացնում նրանց նավթի նկատմամբ: Մենք իրավունք
ունենք ինչ-որ բան կատել»՝ ջուրը Յուրբիային, նավթը՝ նրանց: Մենք չենք
ստան թերեք համատեղ օգտագործենք նավթային պաշարները, նրանք էլ
չպետք է ասեն թերեք համատեղ օգտագործենք ջուրը¹⁰:

Տիգրիս-եփրատյան քրավազանը և երկու գետերի միացման շրջա-
նը՝ Հաստ ալ-Արաբը կիննական արտճամներից մեկն էր իրանա-իսրայրյան
ուրճայա պատերազմի (1980-1988թթ.): Իրաքը ցանկանում էր Իրանի հետ
սանճանք Հաստ ալ-Արաբի կենտրոնից տեղափոխել դրա արևելյան ափը,
որից հետո նախատեսվում էր «կառուցել երբայր գետը» և չորացնել Բասրա-
յից Խոսիս ընկած ճակիճները, որտեղ ապրում էին Իրանի կողմից աջակ-
ցություն ստացող ընդլիճալիք շիաները:

2. Չրային տարածաշրջանից Լեռոսի անխազանում:

Չրային հարցում ուժի դիմելու պատրաստ է նաև տարածաշրջա-
նում անճնտճազասարակչովածը համարվող երկրներից մեկը՝ Եգիպտոսը:
Դեռ 1979թ. Եգիպտոսի նախագահ Անվար Սադատը խաղաղության պայմա-
նագրը կնքելով Իսրայելի հետ՝ նայտարարեց, «որ երբեք այլևս ոչ մի սրտ-
նառով չի պատկազմի Իսրայելի հետ, թացի ջրի պատճառից»¹¹: Սադատը
ուզում էր ջրային հարցը օգտագործել որպես միջոց Իսրայելի վրա մնչում
զործադրելու համար: 1978թ. եգիպտոս-իսրայելական ընճակցությունների
ժամճանակ իսրայելական կողմը ստաջարկեց «ջրի համատեղ օգտագործ-
ման»՝ ծրագրի շրջանակներում իրենց տալ Լեռոսի ջրի 1 տոկոսը, այսինքն՝
տարեկան 800 միլիոն իսրայելադր մետր ջուր, որը քրագծով պետք է Լեռոսի
արևելյան դելտայից հասցվեր Սինայի թեղակղզի, սալա Իսրայել: Սադատը

հայռ ոճեր, որ աշխատվում կրթականը Իսրայելի ջրային կախմամբ Լորդամանի արևմտյան ափից և վերջինս չէր առաջին այնտեղ պաղեստինյան ինքնավարության ստեղծելու եզրույթները ծրագրելի դեմ¹⁷։ Մադատը խոչ ոճեր այդ ջրագիծը հետագայում հասցնել մինչև Լորդաման և Միդիա։ Մադատի այդ մտադրությունները շիրակնացան եզրույթական քանակի քարոզարարական սպառնալիցի և հրամանատարության կոչով առաքելության արտոնումով։ Իսկ ՄԱԿ-ի նախկին քարտուղար Բուտրեզը Դալին ուղղակիորեն զգուշացրեց, «որ տարածաշրջանում հաջորդ պատերազմը կլինի ջրի պատճառով»¹⁸։

Եզրույթային ջրային հարցում խնդիրներ ունի Մադանի, Երովսիայի և Լիբիայի հետ։ Եզրույթային ամենագտնազանցում են այն ծրագրերը, որոնք նախատեսում են ջրամբարներ կառուցել Երովսիայի լիճային շրջաններում։ Դեռ 1989թ. նոյեմբերին Կահիրեում Երովսիայի գեալգանից բացառությամբ արևմտեզմբ, թե ինչ են անում իսրայելցի ինյուրգանցի և նախագծողները Երովսիայում։ Վերջիններս ուսումնասիրում էին Կապույտ Նեղոսի շրջանից և հնարավոր էին համալրում բազմաթիվ ջրամբարների կառուցումը, որոնք կըստիջանեն 51 միլիարդ իսրայելցի մետր ջուր։ Եզրույթական սրտույթները հայտարարեց, որ կառույթի կառավարությունը, երբ վերջինս Երովսիայի դեմ ռազմական գործողություններ սկսի¹⁹։ Եվ սա բացատրելի էր։ Կապույտ Նեղոսը ապահովում է Եզրույթային մանր ջրի 85 տոկոսը։ Իսրայելը այսօր էլ չի հրամարվում Եզրույթային նկատմամբ Երովսիայի միջոցով «ջրային մարտիկ» քաղաքականություն վարելու մտքից։

Եզրույթային խնդիրներ ունի նաև Մադանի հետ, որի տարածքով հստակ է Սպիտակ Նեղոսը, և որին միանում է Կապույտ Նեղոսը։ 1959թ. համաձայնագրով Եզրույթային սկսեց ստանալ «աղանջային ջրի» 60 տոկոսը²⁰։ Այսօր Մադանի արմատական կառավարությունը, որը լավ հարաբերությունների մեջ է Իրանի հետ, փորձում է խտնափել այդ պայմանագրից, իսկ Դալին մեղադրում է վերջինին և Նեղոսի հետ կապված գանկացած հարցում պատրաստ է դիմելու ռազմական միջամտության։

Բարդություններ կան նաև Լիբիայի հետ հարաբերություններում։ Լիբիայի առաջնորդ Ջադախիի կառուցած արևմտական «Մեծ գետը», որը ջուր է ապահովում Լիբիայի նյութիան և գոյանում է նոր պոմպերով գետին տակից հանված ջրերից, ազդում է Նեղոսի մակարդակի վրա։ Եզրույթական աղբյուրները հաստատում են, որ կան ռազմական գործողությունների ծրագրեր, որոնք նախատեսում են մտա ապագայում Զադի և Մադանի էլյուսիսի, ինչպես նաև Լիբիայի հարավի գրավում եզրույթական գործերի կազմից Ջադախիի նախագիծը իրականացումը դադարեցնելու նպատակով։

3. Ջրային տարածաշրջանների Լորդամանի ակազանում։

Ինքնավոր Արևելքի երրորդ Լորդամանի ջրային ակազանը, նախորդ երկուսի համեմատ շնչին է, և ցած այդ էլ այստեղ հավանաբարության հավանականությունը էպել է մնում է ամենամեծը։ Լորդաման գետը, չնայած իր կարծությանը, ստեղծակցից է այնպիսի երկրներ, որոնք ռազմական ուժի գործադրման հարցում ամենափորձվածներն են։ Ջրային հարցը խիստ ցավագին է Իսրայելի համար։ Դեռ 1919թ. Սեմ Բրիտանիայի փոքրահասակ Լ. Տրեքին ուղղված նամակում Չ. Անջոնից գրում էր. «Վազագույն պահանջ»

յք Մարտիի նշակալարի իրականացումն ինտ կտարված այն է, որ կրեակն ազգային օրակի ստեղծումն ինքցում սահմանները չն կարող գծով՝ նկնելով բացառապես սրտոմեական փաստերից: Մեր պահանջն այն է, որ նաշվի տոնվի ժամանակակից տնտեսական կյանքի սրահանջները: Պաղեստինի ամբողջ տնտեսական արագան կախված է սուգման և էլեկտրաէմերգիայի համար չբի մատակարարումից, և այդ մատակարարումը պետք է լինի Հորդանանի ակունքներէլից և Լիբանանի հարավից¹⁵: Մասնք այն շրջաններն են, որոնք ինտակայում գրավվեցին Իսրայելի կողմից: Իսրայելի վարչապետ Մուշ Եարնը 1950-ական թթ. այն միտքն էր արտահայտում, որ վերտիկշյալ խնդրի իրականացման համար պետք է Լիբանանի հարավում ստեղծել մարտնչ-քրիստոնեական ուժով¹⁶: Ջրի օգտագործման շուրջ ասպագած արարա-խորայնական սագմական քախտմները ումն իրենց պատմությոյունը:

1951թ. հունվարի 21-ին կրեական ազգային Խոնը համաձայնից ֆինանսավորել 250 միլիոն դոլար արժողությամբ մի նախագիծ, որը նախատեսում էր սողգման ցանց ստեղծել Նեզկի անգառում և Երուսաղէմի շրջանում¹⁷: Պարզ էր, որ կառուցման աշխատանքները լինող էին սիւրիական տարածքի և այդ ժամանակ Սիրիայի կողմից վերտակվող ապառագմական ճագված գաղիների խախտման հաշվին: Ի պատասխան՝ արարական երկրները 1956թ. օգտոտոն սկսեցին աշխատանքներ Յարմուկ գետի ակունքներում: Մինչ այդ Սիրիան կառուցել էր Ալ-Մակիշյաքար քրահարը, որը տարեկան Իսրայելին գրկում էր 550 միլիոն խորանարդ մետր ջրից: Մակայն ի տարբերություն իսրայելական ծրագրերի՝ արարական նախագծի արդյունքում Յարմուկի ջրեց նորից դառնայո էին Հորդանան գետ: Իսրայելական օրոմի հարձակումները Սիրիայի դեմ տղիակցին արարներին կրահարել Յարմուկի քրահարի կառուցումից: 1963թ. վերջերին Իսրայելը Գաղիլէյան լճի ակունքայան տղին կառուցել հակայական պոմարակայան, որը սկսեց տարեկան 440 միլիոն խորանարդ մետր ջուր քաշել Մեշյալ ժովից դեպի Նեզկի անագլառ: Նախագիծը կոշվեց «Ջրի ազգային կորիքի կամ տլանտայրոս»: 1964թ. մայիսի 28-ին Իսրայելը ակարտեց դրա կառուցումը¹⁹: Իգոր չէ, որ Յասիր Արախարի իլմնարչոս «Ֆարի» խմբի ատաքին մարտական գործողությունը 1964-65 թթ. ուղղված էր ննց վերտիկշյալ ծրագրի դեմ²⁰: Սիրիան վործեց հակագրել Թանիսս գետի ջրերը սեփական տարածք ուղղելու միտքով, սակայն այն արդյունք չուցեց:

1963թ. վերջին արարա-խորայնական հարարերությունները իստան իրենց լարվածության գագարնակետին: Իսրայելի կառագարարությունը իսյապարեց Հորդանան գետի ջրերի պատնէյման մասին, ինչը ջրային սով կարող էր ատաշացնել հարևան արարական երկրներում: 1964թ. հունվարի 13-16-ը Կանիլիոնում կրավիլովեց իսմամտողով, որին մասնակցում էին 13 արարական երկրներ: Այստեղ ատաք քաշվեց Հորդանանի ջրերի օգտագործման հակամարակը²¹: Մրագրի արձեքը գնահատվեց 6.25 մլն. Խոնտ ստեղինց: Մրագրի իրականացման համար նախատեսվում էր 18 ամիս: Նախատեսվում էր Հորդանան գետի ակունքները ինարպար մասնակի փակում և կուների շեղում: Որաշվեց ստեղծել Մրագրայ Արարական Հրամանատարություն, որպեսզի Իսրայելի կողմից վերտիկշյալ ծրագրի սողգմական միջամտությունը խանգարելու դեպքում նրան հակահարված տրվի²²:

Ի պատասխան Նախկին կանաժարվի որոշմանը՝ Իսրայելի վարչապետ Էշկոնը հայտարարեց, որ ջրաշին պատմելը այնուամենայնիվ կգրվի, իսկ արարական կրկնների կողմից Հողգրանանի ակտիվները շնչկա դեպքում Իսրայելը կնկատվի համապատասխան ջրաշին²⁵։

1964-66թ. Իսրայելը հարձակման փյուսխ գործրեց Հորդանոնում, Լիբանոնում և Սիրիայում գամվող պամպիլայանները և ջրագծերը։ 1967թ. Գորանյան բարձունքների օկուպացման կենտրոն պատճառներից մեկը ետ վերախլյալ Բանիաս գետի ջրերի օգտագործման հարցն էր։ Յարտանշյուր Իսրայելից գետի, որ իրենք կազմ ունեն այդ գետի յուրաքանչյուր կարել ջրի։ Ընդի ուղղակապարտագրական նշանակարյունից Գոզանների վերադարձը թույլ կուտ Սիրիային վերախլել Իսրայելի ջրային քաղաքականությանը։ Գոզանների ջրերը ջրում են Գալիլեյան լիճը, որը Իսրայելի միակ մարտը ջուր ունեւող աֆագանն է և ապահովում է Իսրայելի ջրաշին կարիքների 1/3-ը։ Մյուս 1/3-ը գալիս է Հողգրանանի արևմտյան ափից²⁶։ Իսրայելը 1995թ. վաշինգտոնյան բանակցությունների ժամանակ պարտասակամություն հայտանկ զորքերը հետ յաշել միչև 1923թ. մեծ ակարյունների կողմից որոշված սահմանները, և այդ դեպքում Սիրիայի սահմանը կանցնել լճից 10 մետր հեռավորության վրա²⁷։ Իսկ Սիրիան պահանջում էր վերախնդրել 1967թ. հունիսի 4-ի սահմանները, և այդ դեպքում սահմանը կհասցվեր մի՞նչև ծագաթի, որը Սիրիային հնարավորություն կաար վերախնդրել ջրի մի մասը։

Իսրայելի կողմից վերախնդրվող ջրի ըսմակարյունը սկսած 1967թ. կազմում է 500 խորանարդ մետր մեկ անձի համար, իսկ 1991թ.՝ 375 խորանարդ մետր, միևնչեւ պաղեստինցիների համար այն կազմում է 180 խորանարդ մետր²⁸։ Արևմտյան ափում խորայելական 100 բնակավայրերում սպող 100 հազար երևաներ օգտագործում են 100 միլիոն խորանարդ մետր ջուր, իսկ 10միլիոն պաղեստինցիներ օգտագործում են ընդամենը 137 միլիոն խորանարդ մետր ջուր²⁹։ Սա անհավորձղարկամարյուն է քշնամանի պատճառ է։ «Պաղեստինի արտեզյան ջրերի 80%-ը՝ 615 միլիոն խորանարդ մետր, վերցնում է Իսրայելը³⁰։ Արարները դա համարում են սպաղեստինյան ջուր», որը բռնագրավել է Իսրայելը։ Վերջինիս ջրային կարիքների 40%-ը ապահովում են երկու արտեզյան ջրաղաղաններ, որոնցից մեկը գամվում է 1947թ. ԱՄՆ-ի կողմից հաստատված խորայելական տարածքում, իսկ մյուսը՝ Հորդանոնի կողմնյան ափում։ Այսօր արարա-խորայելական վերջնական պայմանագրի խոչընդոտմներից մեկը ջրային հարցի շուրջ անհամաձայնությունն է։ Դիչև հախանական է, որ Իսրայելը որևէ տարածք կհանձնի ստանց տվչալ ապրամքի ջրային շնտրանելի վրա հակողություն ունենալու։ Հարցը ավելի կրարդանա այն ատմում, որ 2020թ. Իսրայելի բնակչության թվի կհազվի 8 միլիոն, իսկ պաղեստինցի արար ջրակարյուն թիվը կհասնի 7 միլիոնի։ Եվ վերջիններս պետք օգտագործեն նույնրան ջուր, որն այսօր էլ համարում են անքավարաթ։

Համաշխարհային բանկը խոստացել է ֆինանսավորել Յարմուկի հետ կարված սիրիական նախագծերը, կրի Իսրայելից հետ կնքվի վերջնական համաձայնագիր։ Սա ետ պատճառ է, որ Իսրայելը խոստովի համաձայնագրից։ Տարք սկսում է գրաղեցնել կենտրոնական դեր սարար-խորայելա-

կան վեճում: Հարցը բարդանում է այնքանով, որ այս հարցում հակասություններ կան ոչ միայն Իսրայելի և արաբական երկրների միջև, այլև նեոն արաբական երկրների մեջստում և, եթե նախկինում այդ հակասությունները բարձրում էին, ապա այժմ դրանք ակնհայտ են:

«Արևիկյան հարցադրումները թույլ են տալիս համզել նեոնյալ եզրակացությունների»

1. Չրային ճգնաժամը Արևմտյոր Արևելքում միշտ էլ ստկա է եղել:

2. Չրային խնդրի լուծումը հնարավոր է միայն տարածաշրջանային համագործակցության միջոցով:

3. Չրային ճգնաժամը չի լուծվում ոչ քն այն պատճառով, որ չկան լուծումներ, այլ այն պատճառով, որ որոշ երկրներ չեն ցանկանում կրածարվել «չրային մարակի» քաղաքականությունից:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ մեր կարծիքով հարող «չրային քաղաքականություն» արագաշում կարող է իրականացնել նաև Հայաստանը, որը հարուստ է այդ կենսական ռեսուրսով: Այդ հանգամանքը շատ լավ գիտակցվել էր հանրահայտ Պոլ Հոբի կողմից, որը Վաշարադյան հակամարտության լուծման հարցում, ատպարկելով տարածքային վսխանակման սկզբունքը, նախատեսում էր Լևոնային Վաշարադի մի մասից բացի Հայաստանին տալ նաև որնայի Բաքոն կուտղ վեաների ակունքների վերահսկող շրջանը:

HOVHANNISYAN ARTAK

THE WATER CONFLICT IN THE MIDDLE EAST

(Summary)

Oil has always been thought of as the traditional cause of conflict in the Middle East. Water is taking over from oil as the most likely cause of conflict in the Middle East. In general a country with less than 1,700 cubic meter per capita is regarded as experiencing water stress, while less than 1000 cubic meter is regarded as water shortage.

There are three important "water-systems" in the Middle East: Nile, Tigris-Euphratian and Jordan basins. On the analysis of the water problem we come to the following conclusions:

1. The water problem may be solved through regional cooperation.
2. There is a water crisis, not because there is an objectively insoluble problem, but because certain political leaders want to use this issue for their own goals.

ԻՍԼԱՄԻՈՆ, ՀԱՄԵՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԵՎ ԴԱՐԱՐԱՎՆԱՆ
ՀԱՎԱՍՏԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեոնային Դարարաղի շուրջ հայ-աղքեբանական հակամարտությանը իր քննարակ էրոցադարձրած հակամարտություն է, պայմանավորված խորհրդային շրջանում իրականացված ազգային քաղաքականության շուրջ սխալներով: Այդ է վրայում այն փաստը, որ 1921թ. հունիսի 5-ին ՌԿԿ(բ) Կենտկոմի Կոլլեգիայի որոշմամբ Լեոնային Դարարաղը անջատվեց Հասարակական և բռնակցվեց Աղքեբանին, որն, իրր, արդարացված էր «մանկեդականներին և հայերի միջև ազգամիջյան խնդրադրություն սարսուղանք» գանկությունը»:

Հայ-աղքեբանական հակամարտությունը Լեոնային Դարարաղի շուրջ շարունակվեց դրսևորվել նաև ԽՍՀՄ-ի օրոք: Ուսումնասիրողների կարծիքով, դարադարյան հակամարտությանը արագացրեց ԽՍՀՄ-ի փոփոխումը: Լեոնային Դարարաղի հայ ազգաբնակչությունն առաջիններից էր, որը հայտարարեց ինքնորոշման և ազատության իր իրավունքը:

1992թ. հունվարի 6-ին հռչակվեց Լեոնային Դարարաղի Հանրապետության անկախությունը: ԼՂՀ-ի ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայ ազգաբնակչությունը սահմանադրական հանդարտիվ արտահայտեց ազատ և ինքնիշխան ապրելու իր ցանկությունը, որին ի պատասխան Աղքեբանը լայնածավալ ռազմարևո գործողություններ սկսեց ԼՂՀ-ի դեմ:

Հակամարտությանը, թեև կոխկրթվ մի քանի փուլեր, ի վերջո վերածվեց լայնամասշտաբ ռազմական բախման, որի քնրազրոն կողմերը փորձում էին օգտագործել ցանկացած միջոց միջազգային հանրության կարծիքն իրենց կողմն ուղղելու համար:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից հետո դարարաղյան հակամարտության կարգավորումը միջազգայնացվեց, որին ներգրավվեց միջազգային հանրությունը: 1992թ. մարտից ԱՄՆ-ը և արևմտյան այլ պետություններ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի միջոցով զգալի մասնակցություն են քերել դարարաղյան հակամարտության կարգավորմանը:

Դարարաղյան հարցին անդրադարձան նաև իրազմական շրջանակները, ավելի ստույգ Իսրայելական կոնֆլիկտան կազմակերպությունը (ԻԿԿ), որին ԽՍՀՄ-ի կազմալուծումից հետո անդամակցում են նաև կենտրոնասիական հանրապետություններն ու Աղքեբանը:

ԻԿԿ-ն իրազմական աշխարհի ամենախոշոր, կատալիսական մակարդակով միակ կազմակերպությունն է: Չևախոթել է մահմեդական համաբաշխության հիմքի վրա, անդամակցելու իրավունքը վերաբախվում է միայն իսրայելական պետություններին: Կերկայուն կազմակերպությանն անդամակցում են 57 պետություններ: Կատալիսը-գրասենյակը Ջնրայում (Սաուդյան Արաբիա) է՝ ամիսն Երուսաղեմի ազատագրումը»: ԻԿԿ-ի կիմնական նպատակներն են՝ անդամ պետությունների միջև քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, գիտական և այլ բնագավառներում

համագործակցության կազմակերպումը, ինչպես նաև՝ խորհրդակցական համե-
լաշխարհյան ամրապնդումը:

Ի թիվս այլոց, աղբյուրաբանական կողմի համար խղամբական համե-
լաշխարհյան զարգացմանը և հայտարարությունները հարմար առիթ էին
Լեոնային Վարսաղի հարցում խորհրդակցական պետությունների ուշադրու-
յունն և համակցանքը գրավելու համար: Հուլիսից իր ցմիխածոթյանը
աշխարհում խաղաղության և արդարության հաստատմանը, ԻՎԿ-ն կարևո-
րագույն խնդիրներից է համարում մասնակցել մասնկազմակերպմանը անչլու
միջազգային հակամարտությունների լուծմանը: 1994թ. Կոստալանկայի VII
գազարամուղի նշակագրում նշված է. «Անհրաժեշտ է համախմբել բոլոր
ջանքերը՝ ամրապնդելու համեմաշխարհումը և միասնությունը, որպեսզի
սատար կանգնենք բոլոր խղամբական խնդիրներին»:

ԻՎԿ-ն դադարադրյան խնդրի ուսումնասիրությանը օկեց գրադվել
հակամարտության ոսգմական փուլում, նրա հայրական ուժերը ազատագրել
էին Շուշին և Լաչինը: 1992թ. մարտին ԻՎԿ հատուկ հանձնախումբը կազ-
մակերպության գլխավոր քարտուղար Համել Ալ-Վաթրի օգնական, դես-
պան Մուհամեդ Մուխինի գլխավորությանը աչցելեց Թեհրան, Անկարա, Ռա-
բո, Մոսկվա և Երևան: Մարտի 21-ին Երևանում պատվիրակությանն քննա-
նեց ՀՀ Ծախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, որին Մ. Մուխինը հայտնեց
գլխավոր քարտուղարի մտանկությունը դադարադրյան դեպրերի գործազ-
ման կարսակցությանը՝ ընդգծելով կազմակերպության անկեղծ ցանկապ-
յունը՝ աշակցելու տարածաշրջանում խաղաղության և կայունության հաս-
տատմանը: Չբույցի ընթացքում կողմերն անբույցատրելի համարեցին դա-
րարադրյան խնդիրը կրճատական տեսանկյունից դիտարկելու միտումները: ՀՀ
ճախագահի կարծիքով, նման դիքորչումը կնամկեցներ կրճատման մի նոր
հակամարտության Արևելքի և Արևմուտքի միջև:

ԻՎԿ-ի ստարելությունը Հայաստանում, որի նարստակը դադարադ-
րյան խնդրի և նրա լուծման հնարավոր տարրելակցների մասին Հայաստանի
իշխանությունների տեսակետներին ծանարանալն էր, որուակի կիմքեր կա-
յող էր ստեղծել կազմակերպության և Հայաստանի միջև հարաբերու-
յունների հետագա զարգացման համար, նաչլի ամենով այն փաստը, որ
Հայաստանի իշխանությունները աչցելությունը դրական գնահատեցին:
Պատվիրակության հետ հանդիպման ընթացքում ՀՀ ճախագահը հույս էր
հայտնել, որ ԻՎԿ-ի ճնան հեղինակավոր կազմակերպությունը կաչող է
նպատակ Լեոնային Վարսաղի կիմնահարցի խաղաղ կարգավորմանը:
Մակայն պատվիրակությունը հրաժարվեց հանդիպել ԻՎԿ-ի պաշտո-
նատարների հետ՝ պատճառարանելով, որ նման լրագրություն չունի, միա-
ժամանակ խոստովելով ԻՎԿ-ի կարգավիճակի մասին որևէ կարծիք հայտ-
նել: Այս հանգամանքը որուակի կասկածներ է ստարացմում կազմակեր-
պության ստարելության անկողմնակալության նկատմամբ:

Հատուկ հանձնախմբի այս աչցելությունը կարելի է համարել միջ-
նորակամ ստարելության փորձ:

Պատվիրակության այսից ավելի ուժ, 1992թ. հունիսի 14-ին Մտամու-
լում կայացած արտարքին գործերի ճախարարների V արտակերպ կոնֆե-
րանսն ստարից անգամ քննարկեց Լեոնային Վարսաղի չորք հայ-աղբրե-

քանական հակամարտությունը, որին անդրադարձավ Ալյքրեջանի արտգործնախարար Ռ. Կասիմովը Երուրը, լինելով խիստ միակողմանի, տնայնկացնում էր հակամարտության խտրող կարգավորման Ալյքրեջանի նախաձեռնությունների մասին, որոնք, իբր, խափանվում էին Հայաստանի իշխանությունների անհանդուրժողական կեցվածքի պատճառով՝ Նախարարն իր եզրույթում նշեց, որ Ալյքրեջանի նկատմամբ Հայաստանի «ազդեխության» ակառնում է Ալյքրեջանի տարածքային ամբողջականությունը⁶։ Հեշտապարզից մաս քրատերազմում ալյքրեջանական կողմի կրած վնասների, ալյքրեջանի գաղտնիկանների ծանր իրավիճակի մասին։ Նախարարը կազմակերպությունը կոչ արեց օգտագործել այդ հեղինակությունը՝ Հայաստանի «ազրեխում» կասեցնելու և ավակլու՝ դուրս բերել իր վնասներ Ալյքրեջանից։

Ստամբուլյան հանդիպմանը հայ-ալյքրեջանական հակամարտության կտրակետ դարձր արևել քանակն շրջադրեց, որը, սակայն, տեղ գտավ նպատակից հայտարարության 14-րդ քաժմում, որը Հայաստանին կոչ արեց «կաժամարել տարածաշրջանում ազրեսիլ քաղաքականությունից»։ Իսկ միջազգային հանրությունը տեսարել Ալյքրեջանի տարածքային ամբողջականությունը և ճնշում գործադրել Հայաստանի վրա։ Ստամբուլի կոմիտեանք, քանակություն հայտնելով ընդաշնի հակամարտության խտրող կարգավորմանն ուղղված ջանքերը, միժամանակով հակադարձություն հայտնեց «ևորաքական Ալյքրեջանի» միջազգայնորեն քննարկված տաժանների և տարածքային ամբողջականության արտադանմանը։

ՀՀ արտգործնախարար Ք. Հոգիանցիլյանի գնաժառոժանք, Ստամբուլի կոմիտեանք միակողմանի էր, քանի որ իժնճված էր «Ալյքրեջանի լսնդարտյված և կանխակալ կործիրի վրա»։ ԻՒԿ գլխավոր քարտուղարին ուղղված իր նաժակում նա նշում էր, որ տաժանության հանդիարձոր, Հայաստանին մեղադրելով «ազրեսիլայի» և «ժաժապարաշտություն» մեջ, զանց էր աժում ալյքրեջանական կողմի ազրեսիլ քաղերը Հայաստանի և ԼՂՀ-ի դեմ, որի արդյունքում հայարաժիլի էին քազմարիլ հայկական գրուղեր⁷։

Հարկ է քատտել, որ դաժարաղյան հակամարտության հարցում ԻՒԿ-ն զանց աժավ շատ հանգամանքներ, մասնավորապես այն, որ կազմակերպության երկու անդամ պետությունները Ալյքրեջան և Թուրքիան, չըքաժակել էին Հայաստանը, որը շուրջ դժգարություններ էր աժեղծել աժանց այդ էլ երկաշարժից հետո կարժաժանար կրած Հայաստանի տնտեսության համար։ Երքաժակման մեջ էր նաև ԼՂՀ-ն։

Նարարաղյան հարցի տաժանության քննարկումից հետո, ԻՒԿ չըքանակներում քննարկված որաժաները էակն քաժախտություններ չըքնցին, արտաքանելով Ալյքրեջանի հետ համեքաշխտության և Հայաստանին դատարարտող կեցվածքը։

1993թ. գայնանք, Քիրազարի գրաժման նախարերին, Ալյքրեջանի արտգործնախարար Ռ. Կասիմովը ՄԱԿ-ում ԻՒԿ անդամ երկրների մշտական ներկայադուղիների հետ հանդիարման ժաժանակ կրիին աժգամ կարեղից այս երկրների կողմից «Հայաստանի ազրեսիլայի դատարարտումը»⁸։

Նարարաղյան հարցը քննարկելից ԻՒԿ քաժոր մակաղյակի հետագա հանդիարումներում և Խորումներում, որոնց քննարքում շարունակվեցին

ՀՀ քաղաքական շխտմանը կազմակերպության հետ Առնային Ղարաբաղի հարցում Հայաստանի պաշտոնական դիրքորոշման, և ստեղծագույն, խնդրի առավել օրջեկտիվ լուսարանման նպատակով: Այլ է վկայում ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի նամակը ԻԿԿ գլխավոր քարտուղար Համկ Ալ-Ղաթերին, որը հասցեագրված էր ԻԿԿ արտաքին գործերի նախարարների Կարաչիի 21-րդ կոնֆերանսին: Նամակի մեջ նախագահը չէր բացնում, որ Հայաստանի իշխանությանն ենք հաստատարված էին, թանի որ ԻԿԿ-ն չէր արձագանքել համազորմակցության Հայաստանի առաջարկություններին: Նախագահը նշում էր, որ անարձագանք էին ծնացել ԱՄՆ-ում ԻԿԿ-ի և Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ հանդիպելու, քննարկության, կազմակերպության հետ հարադակցության կամնավոր ուղի հաստատելու Հայաստանի առաջարկները, ման այն, որ Մ. Մոսիսի դեկլարացիոն արտադի-րակությունը եղել էր նախամարտության բարձր շրջաններում, սակայն նրա-մարդիկ էր Առնային Ղարաբաղ այցելելու:

Ղարաբաղյան նախամարտության մկատմամբ կազմակերպության կողմնապահ բնույթը, ըստ ՀՀ նախագահի, միակողմանի կատարյան պատճառով էր: Նախագահը համոզված էր, որ նրի կազմակերպության ան-դամ պետությունների ներկայացուցիչները հնարավորություն ունենային քաղաքականության ակտիվացմանը առանալ հակամարտող բոլոր կողմերից, ալ կերպ կգործեին: ՀՀ նախագահի կարծիքով, ծնան վարքագիծը մվազեց-նում էր հակամարտող կողմերի վատանությունը ԻԿԿ-ի և միջազգային կազ-մակերպությունների նկատմամբ և խոչընդոտում էր խաղաղ կարգադո-րմանն ուղղված բանակցությունների քննարկը: Նախագահը նախ էր հայտ-նել, որ Կարաչիի կոնֆերանսին հասցեագրված իր նամակը կոզմեր, որպես-զի ԻԿԿ-ում դարաբաղյան հարցի շոթը առավել օրջեկտիվ քննարկումներ ծավալվեն⁹:

ՀՀ նախագահի նամակը, որը գլխավոր քարտուղարին էր հանձնել Եզիարտում ՀՀ դեսպանը, ընդհանուր առմամբ, դրականորեն էր գնանա-վել Համկ Ալ-Ղաթերի կողմից, որի կարծիքով Հայաստանի և կազմակեր-պության միջև հնարավոր էր իրականացնել համազորմակցություն Եզիար-տում Հայաստանի դեսպանության միջոցով¹⁰:

Չնայած այն հանգամանքին, որ դարաբաղյան հարցի վերաբերալ 1993 թ. ապրիլի 29-ին Կարաչիի կոնֆերանսն ընդունեց Հայաստանի «ազրե-սիան» դատաբարտող բանաձևը¹¹, ԻԿԿ-ն կոչ արեց Հայաստանին և Ադրբեջանին հակամարտությունը լուծել խաղաղ ճանապարհով՝ պետու-յանների տարածքային ամբողջականության և միջազգայնույնն ընդունված սահմանների անձնունձխելության սկզբունքների հիման վրա՝ ԵԱՀԿ շրջա-նակներում շարունակելով խաղաղ կարգադրման գործընթացը: Ընդգծվեց նաև իրավիճակի հետագա արունջ թե՛ Հայաստանի և թե՛ Ադրբեջանի ձևանալի ճնալու անհրաժեշտությունը:

Կազմակերպության համերաշխություն և աջակցություն հայտնեց Ադրբեջանի կառավարությանն ու մոլովային՝ փրենց կարիքների պաշտպա-նության գործում: Սակայն ուշագրավ է, որ Ալ Ղաթերը Կարաչիի հանդիպ-մանը արտասանած իր կոչի մեջ չնկատակեց դարաբաղյան հարցը: Որ-պես կանոն, ԻԿԿ գլխավոր քարտուղարն անդրադառնում է լուսամակը:ն աչ-

ԻՆԿՆ-ն, փաստորեն, չտնեմարդի հակամարտության կարգավորման սեփական հայեցակարգ, առաջարկեց հակամարտության կարգավորման համար կինը ընդունել լիտարնյան գազարածուրդի հայտարարությունը, որը, սակայն, չէր կարող հակամարտության կարգավորման գործընթացի կինը դառնալ:

Նրան փաստելի վերլուծությունը ըստ է առաջա. որ ԻՆԿՆ շրջանակներում քննարկումների ժամանակ առանձնացվել են հայ-աղբրեջանական հակամարտության հետևյալ հիմնական ուղղությունները.

1. Աղբրեջանի առյուծբային անբուխակամության վերականգնման և աղբրեջանական «գրասիլ» տարածքներում Հայաստանի «ազգեսիսայի» հետևանքների վերացնելու հարցը:

2. Աղբրեջանի գաղթականների խնդիրը:

3. Հայ-աղբրեջանական հակամարտության իրադարձ կարգավորման գործընթացը:

1997թ. ԻՆԿՆ շրջանակներում գործարված Թեհրանի VIII գազարածուրդը նույնպես կարևորվում է Լեռնային Ղարաբաղի հարցի քննարկման առումով: Հանձնառամ մախարազ հանդիպումների հետ, Թեհրանում դարաբաղյան հարցի քննարկումն ավելի մեկ անգամ, որը սրայնամակողյում էր Լեռնային Ղարաբաղի հարցում Իրանի ազգամարտության, ինչպես նաև Հայաստանի հետ Իրանի օրպես բարեկամ կերպի, աջակցության հետ: Գազարածուրդում կարչ ունենալով, Իրանի մախարազ Սոհանեղ հարամին դարաբաղյան ինչպիսի չանդարդարծուով, որին, սակայն, անդրադարձավ աշարպա հասնելին: Իրանի հոգևոր առաջնորդը մշեց, որ ԻՆԿՆ-ն կարող է հիմնել հասուկ հանձնախմբեր՝ լուծելու Բաշիսայի, Ջաշիի, Սոմալի, Ղարաբաղի և այլ շրջանակներում նահանգականների առաջ ծառայած խնդիրները, որին անգամ բոլոր պետությունները պետք է մասնակցեն¹⁶.

Ծնայած Թեհրանի գազարածուրդի ընթացիկ «Հայաստանի ազգեսիսային Աղբրեջանի պեմ» բանաձևը, օրակարգում զետեղված կոնֆլիկտային հարցերի բլում այն անկրատ մնաց: Թեհրանի գազարածուրդում դարաբաղյան հարցը, լինելով օրակարգի 140 հարցերից մեկը, չբարձավ լուրջ քննարկումների առարկա, թեև Աղբրեջանի արեց առավերագույնը դարաբաղյան հիմնախնդիրին հնչկարթյուն տալու ուղղությամբ:

Իրանական մամուլը, նույնպես, մեկնարկանելով Թեհրանի գազարածուրդը, գրեթե չարձագանքեց դարաբաղյան հարցին: Հախմանարար մախարազան հարամիի դիրքորոշումը իր ազդեցությունն ունեցավ դարաբաղյան հարցում հասարակական կարծիքի ձևավորման վրա:

Ոչսագրավ է այն հանգամանքը, որ Սաուդյան Արաբիայի բազամառանգ Արուբյան Իբն Աբդու Ազի ա-Սաուդի կուրթը ես կրում էր քննախմուր քնուր, ուստի չուշահեց որևէ առանձին հարց, չնայած ԵՌ-Ռիսաղը դարաբաղյան հարցը գազարածուրդի օրակարգ մտցնելու ուղղությամբ զգալի զեք էր ունեցել:

Իր իտարում հայ-աղբրեջանական հակամարտությանն անդրադարձավ նաև Միլիտայի մախարազան Հաֆեզ ալ-Մաաղլը: Վերջինս իր կուրթի «Մասախում տարածայնություններից» երկխոսության միջոցով՝ բանման, անդրադառնալով հայ-աղբրեջանական հակամարտությանը, մշեց. «Հարկ է ընդ-

գծել, որ մեր կազմակերպության անդամ Աղյբեցյանի և Հայաստանի միջև լարվածությունը հետագա շարունակված օտարաձայնությունը տարածաշրջանում առաջ է բերում անհավասարության, ժողովակարության և անկաշարժության գործնական, խնչպես նաև նյութատու է երկու երկրների մոտի և կարողությունների շրջանումն ու կարգահին, փոխանակ դրանք ուղիղու վերակառուցման և վերակազմ-
նցման»¹⁷։

Ինչպես միշտ, ԻՎԿ-ն Ջարգացման իսլամական բանկին և իսլամական բողոք պետություններին կոչ արեց դրամական և այլ կարգի օգնություն տրամադրել Բաքվից՝ գաղթականներին օգնելու համար։ Ի դեպ, Աղյբեցյանին այս հարցում զգալի աջակցություն են ցուցաբերում միջազգային իսլամական կազմակերպությունները։ 1996թ. հոկտեմբերին ԻՎԿ շրջանակներում գործող իսլամական համերաշխության Դոմդոլ, ինչպես նաև Միջազգային իսլամական բարեգործական ասոցիացիայի, Միջազգային իսլամական օգնության կազմակերպության հետ համատեղ Բաքվում տեղի ունեցավ աղյբեցյանցի գաղթականների աջակցության առաջին միջազգային կոնֆերանսը, որին մասնակցեցին իսլամական տարբեր երկրներից այսուհի ժամանած արատվորակներ։ Ներկա էր նաև ԻՎԿ գլխավոր քարտուղարի պատվիրակը¹⁸։

Հայաստանի նկատմամբ կազմակերպության դիրքորոշումը որևէ փոփոխության չենթարկվեց հետագա տարիներին։ Դրա վկայությունն է 1999թ.-ին արտագործնախարարաների Ուսագաղտուցի (Թուրքիանա Ֆասս) XXVI համդիպումը, որը հավասանեց իր աջակցությունը Աղյբեցյանին և նշեց, որ Հայաստանի «ազրեխիան սարսևում է և աղյբեցյանական ժողովրդի մշակութային և արտմական ժառանգությանը»¹⁹։

Այսպիսով, Բաքուն, հրամարվելով ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի հայերի իրավունքը, ԻՎԿ-ի միջոցով փորձում է Հայաստանին ներկայացնել մի պնտություն, որը հավակնություններ ունի Աղյբեցյանի տարածքների նկատմամբ։ Չմտալով ԻՎԿ-ի ռազմական առերի կողմից կրած ծանր սրսսությունը, Աղյբեցյանը չի ծածարվի Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ իր տիրացնտությունը վերականգնելու ծրագրերից, որը շարունակում է ճնալ լարվածության հիմնական արքությունը և հայ-աղյբեցյանական հարաբերությունների կարգավորման գլխավոր խոչընդոտը²⁰։

Լեռնային Ղարաբաղի հարցում ԻՎԿ անդամ պետությունների դիրքորոշումներն, քնդիանուր ամուսնու, կարևոր է բնորոշել երկու արձատական (Թուրքիա, Սատույան Արարիա, Պակիստան, Պանդղոզը, Աֆղանստան, Տիրտուի) և չափավոր (Միջիա, Իրան, ժուանի, Մարոկկո, Եմեն, Հարլաման, Լիբանան, Ալժիր, Քուվեյթ, ԱՄԷ և այլն) մտտեղումներով։

Արձատական մտտեղում ունեցող պետություններից հանդես են գալիս Աղյբեցյանի նկատմամբ Հայաստանի «ազրեխիայի» խիստ քննադատությանը միջազգային հանրությունից պոմանջելով միջոցներ ճոնայվել Հարաստանի «ազրեխիան» կանխելու համար։ Մասնա բացառում են Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը պայման դնելով դարարալայան հակամարտության վերջնական կարգավորումը։

Չափավոր բևի կարծիքով հայ-աղյբեցյանական հակամարտությունը բարարական բնույթ ունի և պետք է կարգավորվի քանակցություններով։

Արարական երկրների հետ համագործակցության հետաանկարաները սրվազանց առումով զգալի կարևորություն է ներկայացնում 1997թ. մարտի 19-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի հանդիպումը Արարական լիգայի զգնափոր քարտուղար Իսմայր Արլ ալ-Մազդիի և արարական 22 երկրների Արարական լիգայում համադարձագրված դեպիանների հետ: Առաջին անգամ Հայաստանին հնարավորություն էր տրվել Արարական լիգայում հայտնել Հայաստանի սրայումնական դիրքորոշումը Լեռնային Ղարաբաղի հարցում: Գլխավոր քարտուղարը գարաբաղյան հակամարտությունը քաղաքական հարց համարեց և հույս հայտնեց, որ արարական 22 պետությունները սրայումնաս են համագործակցել Հայաստանի հետ²⁴:

Լեռնային Ղարաբաղի հարցում ԻԿԿ անդամ պարական պետությունների տեսակետներին ծանոթանալու առումով զգալի կարևորություն են ներկայացնում նաև իրենց գործընկերների հետ ՄԱԿ-ի, ինչպես նաև միջազգային այլ կազմակերպությունների շրջանակներում Հայաստանի դիվանագետների հանդիպումներին վերաբերող փաստաթղթերը, որոնք սրվափում են ՀՀ ԱԳ Նախարարությունում: ԻԿԿ անդամ պարական պետությունների դիվանագետներն, ցնդիանոք առմամբ, ծանոթ են դարաբաղյան երմնահարցին և դն են, որպեսզի այն կրոնական տեսակետնց դրաարվել: Երանցից շատերի կարծիքով, Հայաստանը կրբեմն ազելի սերտ կապեր ունի մահմեդական աշխարհի հետ, քանի Ալլերկանց: Արարական պետություններից շատերն առաջարկում են իրենց կրկրների միջնորդությամբ հսկանարտություն կարգավորման հարցում: Հիշյալ հանգամանքները, նույնպես, բույ են առախ քաղախայուել այն իրուրբությունը, որ ՀՀ-ն հնախափարություն ունի ԻԿԿ շրջանակներում իր համար նախատափոր դիրքեր աղախովել:

Ուսումնասիրելով հույ-աղբրեղանական հակամարտության նկատմամբ կազմակերպության մոտեղումը, հարկ է փաստել, որ ԻԿԿ-ում այն շումի աջնախի սրայություն, ինչպես մահմեդականներին առնչվող շատ այլ խնդրներ: Գոյություն ունի մեկ այլ, կարևոր հանգամանք: Լեռնային Ղարաբաղի հարցում ԻԿԿ անդամ պետությունների դիրքորոշումը կազմակերպությունից դուրս փոփոխվում է, ինչը կապվում է յուրաքանչյուր պետության տարածաշրջանային քաղաքականության հետ: Ուսուի, Հայաստանը պետք է օգտագործել հնարավոր միջոցները իսլամական աշխարհի համակրանքը շահելու համար: Եվ քանի որ իր աշխարհագրական դիրքի սրաանառով Հայաստանը ներգրավվում է Արևելքի քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունների որրոտում, ապա ցանկալի է, որպեսզի Հայաստանը սրայումնաս լինի դեպքերի հետաանկարային գարգազմանք: Հայաստանը պետք է հուշվի աանի միջազգային հարաբերություններում իսլամական գործունի հնարավոր աղբրություն: Հայաստանի արտաքին քաղաքականությանը սյաանհետ նույնպես պետք է ուղղվում լինի Մերմալը և Միջին Արևելքի երկրների հետ քարի դրաղիական հարաբերությունների հաստատանան, ինչպես նաև տարածաշրջանում կայունության և խողալության աղախովմանը: Հայաստանի դիվանագիտությունը պետք է փործի չեփրագնել իսլամական աշխարհում իր համար ոչ քարենախաս միտումները: Այլ իսկ սրատնառով անհրամշխս է շարունակել Իսլամական կրնիկանս կազմակերպության շրջանակներում

դարարադրան հակամարտությունը օրյեկտիվորեն լուսարձնելու աշխատանքները, մասնավորապես այն դեպքում, երբ Ադրբեյջանը չարտոնակում է Հայաստանի դեմ իր քարոզադաշակը:

ԻՆԵՎՈ-ի հետ Հայաստանի հետագա հարաբերություններում անհրաժեշտ է ապահովել կազմակերպության աշխատանքներին Հայաստանի ներկայացուցչությունը:

Հարկ է նշել, որ վերջին տասնամյակներին հակամարտությունների կարգավորման անբաժան մասն են կազմում ճրանց հանգուցալուծման հնարավոր տարբերակներին անդադարձող միջազգային խորհրդածույլվմները: Միջազգային կազմակերպությունների պրակտիկայում ակնհայտ է ցանկությունների քաղաքական իրատեսության հետ համապատասխանություն միտումները: Ինչ վերաբերում է հայ-ադրբեջանական հակամարտության նկատմամբ ԻՆԵՎՈ դիրքորոշմանը, ապա այն կարելի է դիտարկել իրականացնող համեմադարարական համասերտում:

PASHAYAN ARAKS

THE FACTOR OF ISLAMIC SOLIDARITY AND THE KARABAKH CONFLICT (Summary)

The paper deals with the position of the Organization of Islamic Conference (OIC) towards the Armenian-Azerbaijan conflict on Nagorno-Karabakh. The OIC strongly condemns the Armenian "aggression", urges to withdraw its forces from the "occupied" Azerbaijani territories and respect the territorial integrity and sovereignty of Azerbaijan. Despite its pro-Azerbaijan attitude on the issue, the OIC position could not prevent the diplomatic relations of Armenia with some of OIC member states. The foreign policy of Armenia has to face the reality of Islamic factor and to try establish friendly relations with all the Islamic world as well as the OIC.

ՄԱՆՈՒՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

1. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. (Сборник документов и материалов), Ер., 1998, с. 650.
2. Н. Оганесян, Карабахский конфликт. Эталлы, подходы, варианты решение, Ер., 1997, с. 11-12.
3. N. Hovhannissyan, The Karabakh Problem. Factors, Criteria, Variants of Solution, Yerevan, 1999, p. 45.
4. «Ան Թահար», Թեյրաթ, 12.16. 1994:
5. Ինֆորմացիայ ԻՆԵՎՈ պատվիրակության՝ Հայաստան այցելության վերաբերյալ, ՀՀ ԱԳՆ, փաստաթղթեր, 21.03.1992:
6. ՀՀ ԱԳՆ, փաստաթղթեր, No. 7/14:

7. ՀՀ արտգործնախարար Բ. Հովհաննիսյանի մամուլը ԻՆԿՎ գլխավոր քարտուղար Համեղ Ալ Ղարսրիին, ՀՀ ԱԳՆ, փաստաթղթեր, No. 10/1511, 3. 07. 1992:
8. «Ազգ», Երևան, 14.04.1993:
9. ՀՀ մախազակի մամուլը ԻՆԿՎ գլխավոր քարտուղարին (ՀՀ ԱԳՆ փաստաթղթեր, 21.04.1993):
10. Եղիարտասմ ՀՀ դեսպանի մամուլը ՀՀ արտգործնախարարին (ՀՀ ԱԳՆ, փաստաթղթեր, 1993թ., ևսլյա):
11. «Ազգ», Երևան, 27.04.1993:
12. «Ան Սաֆիր», Թեյրուր, 16.12.1994:
13. Final Communiqué of the Twenty-third ICFM <http://www.oic-un.org>
14. Final Communiqué of the Twenty-third ICFM <http://www.oic-un.org>
15. Նույն տեղում:
16. The Iranian Journal of International Affairs, Vol. IX, No. 4, Winter 1997/1998, Tehran, p. 596.
17. «Ազգ», Երևան, 23.12.1997:
18. Սարիյա փա դաուրահո ալ մոտիմ («Սիրիան և նրա կարևոր դերը»), Դամասկոս, 1997, էջ 57:
19. OIC IRCICA, Newsletter, December 1996, No. 41, Istanbul, p.26.
20. OIC IRCICA, Newsletter, August-September 1999, No. 49, Istanbul, p.5.
21. Ն. Հովհաննիսյան, Սերժավորաբեկյան տարածաշրջանը և Հայաստանի ազգային անվտանգության խնդիրը, Սերժավոր և Մյեյն Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVI, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Եր., 1996, էջ 14:
22. Ն. Հովհաննիսյան, Հայաստան-Արաբական երկրներ, «Հայ-ռուսական և հայ-արաբական հարաբերություններ», (Նոյեմբերի 17-18-ը Երևանում կայացած գիտական նախաշրջանի նյութեր), Եր., 1992, էջ 43:
23. N. Hovhannisyán, The Foreign Policy of Armenia, Yerevan, 1997, p. 56.
24. The Islamic Summit Conference, Kuwait Agency, 1987, p. 55.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ԵՎ ՄԵՋԻՆ ԳԱՐԵՐ

ԳՐԵՆՁԱՆ ԵՐՎԱՆԴ

ՈՒՐԱՐՏԱՌԻ ԵՎ ՄԱՆԱ (Մերձարքյան տխարամոտ ուղարկված տիրույթնառքյան հաստատման խնդրի շարք) 5

ՀԱՄԱԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿ

ՈՒՐԱՐՏԱՌԻ ՄԵՊԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ՀԱՆԳԻՊՈՂ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԳԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ ԸՍՏ ՎԵՐՋԱՄԱՆՑՆԵՐԻ 21

ՄԻՎԱԽԱՅԻՆ ԱՐՏԱԿ

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՆԱԽԱՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԸՆԳՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳՐԱՆ ՇՈՒՋ 28

ՈՍԿԱՆՑԱՆ ԳԱՐԿՈՂ

ՀԱՅ-ՐՈՇԱՆԵՐԻ ԹՎԱՐԱՆԿԸ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՐԱՇԽՈՒՄԸ՝ ՊԱՏԱԿԱՆ ԿՏՐԱՄՇՔՈՎ 33

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՐՏԱՆ ԵՄԵՐԱ

ՀԱՅ ԸՄԳԱՅԱԿԱՆ ՆՈՒՄԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԵՐԸ ՕՍՏԱՆՑԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԳԻՐ ՈՒՇԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՒՄԻՄ (1902) 45

ՔԱԳՎԱՄԱՐՅԱՆ ԱՌԻՐԵՆ

ԹՈՒՐԹՎԱՅՈՒՄ ԸՄԳԱՅԱԿԱՆ ԼԻԳԵՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ ՀԱՐՁԻ ՇՈՒՋ 55

ԽԱԿԱՆ ԳԱՐՅԱՆ ԳՈՂՄԸ

ԱՄՆ-Ի ԳԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԱՆԳՆՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ՆԱՎԹԱՅԻՆ ՎԵՐԻ ՀԱՐՅՈՒՄ 61

ԿԱՐԱՅՆՑԱՆ ԵՄԵՐԱ

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՆՈՒՄԸ ԺԱՆԻ ԾԵՎԱՄՈՐԱՆ ՆԱԽԱԳՐԱՅԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱՎՈՐԱՆ ԳՈՐԾԵՆԹԱՇ 71

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՑԱՆ ԼԵԼԻԹ

ՄԻՐԻԱՅԻ ԵՎ ԻՍՐԱՅԵԼԻ ԳՈՐԾՈՆԸ ԼԻՔԱՆԱՅԱՆ ԾԳՆԱԺԱՄՈՒՄ (1973-1990 թթ.) 76

ՀՈՎՀԱՆԻՄԱՆ ԱՐՏԱԿ

ՋՐԱՅԻՆ ՀԱՎԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՆՈՒՄ 85

ՓՈՒՐԱՅԱՆ ԱՐՄԱՅ

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԵՎ ՂԱՐԱՐԱԳԱՆ ՀԱՎԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 93

ANCIENT AND MIDDLE AGESGREKYAN ERVAND

URARTU AND MANA (On the establishment of Urartian rule over the lake Urmia basin) 5

HIMAYAKYAN HASKIK

CLASSIFICATION OF URARTIAN CUNEIFORM TOPONIMS ACCORDING TO SUFFIXES 21

MOYSISYAN ARTAK

NOTES ON THE GENERAL CHARACTERISTICS OF THE WRITING CULTURE OF PRE-CHRISTIAN ARMENIA 28

YOSKANYAN VARDAN

THE GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION AND NUMBER OF THE ARMENIAN BOSHA FROM THE HISTORICAL PERSPECTIVE 33

MODERN HISTORYBABAYAN NAIRA

THE ROLE OF ARMENIAN POLITICAL PARTIES IN THE FIRST CONGRESS OF OTTOMAN OPPOSITION AT PARIS IN 1902 45

BAGHDASARYAN SUREN

ON THE QUESTION OF THE CHARACTERISTICS OF THE TURKISH POLITICAL LEADERSHIP 55

ISKANDARYAN GOHAR

THE USA POSITION IN THE ANGLO-IRANIAN OIL DISPUTE 61

KARAPETYAN NAIRA

EGYPTIAN NOVEL. THE PRECONDITIONS OF THE FORMATION OF THE GENRE OF NOVEL AND THE PROCESS OF ITS ESTABLISHMENT 71

HARUTUNIAN LILIT

THE SYRIAN AND ISRAELI FACTORS IN THE LEBANESE CRISIS 76

HOVHANNISYAN ARTAK

THE WATER CONFLICT IN THE MIDDLE EAST 85

PASHAYAN ARAKS

THE FACTOR OF ISLAMIC SOLIDARITY AND THE KARABAKH CONFLICT 93

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ԳԻՏ. ԳՐԱՆ.

FL0066073

पुनः

Արեւելք 20207

ORIENT

Ἀνατολή

الشرق

مشرق

OSTEN

ВОСТОК

ROHILAI

|| -||-|| =|||= |||| ||||

DOGU

ВОСТОК

ORIENTE

Արեւելք

شمال

արեւելք

شمال